

„Kultura i Historia” nr 19/2011

<http://www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/2280>

Kultura i Historia została pozytywnie zweryfikowana
przez MNiSW otrzymując 8 punktów (zob. [Lista czasopism](#))

Wojciech Górczyk
Ciechanów – zarys dziejów do XV w.

Abstrakt

Ciechanów należy do średniowiecznych miast leżących na północnym Mazowszu. W okresie podziału Mazowsza na księstwo płockie i czerskie wchodził w obręb tego ostatniego. Można przyjąć, że od XV w. stał się stolicą ziemi ciechanowskiej, nadal pozostając we władaniu książąt czerskich (poza krótkim okresem, kiedy był w rękach Janusza II Płockiego). Do Korony powrócił wraz ze śmiercią ostatniego z Piastów mazowieckich.

Księgi miejskie i wszystkie ważniejsze dokumenty dotyczące Ciechanowa spłonęły w pożarze w 1476 r.(?), zaś dzieła zniszczenia dopełnił najpierw „potop szwedzki”, potem II wojna światowa. Do dnia dzisiejszego przetrwała wyłącznie część, i to niewielka, dokumentów miejskich. Spośród nich ciechanowskie księgi ziemskie i grodzkie znajdują się obecnie w Archiwum Głównym Akt Dawnych, zaś *Terrestria et castrensia Ciechanoviensia*^[1] oraz część akt miejskich dotycząca Ciechanowa przechowywane są w Archiwum Państwowym w Mławie^[2].

Za swój herb Ciechanów obrał postać świętego Piotra, jednakże ustalenie dokładnych dziejów miasta oraz genezy herbu nastręcza pewne trudności. Brak zarówno dokumentów, jak i pieczęci Ciechanowa z okresu wczesnego średniowiecza.

Abstract

Ciechanów belongs to medieval towns of northern Mazowsze. In the period of Mazowsze division into Płock and Czersk County, Ciechanów was part of The Czersk County. From the 15th century one can say, that Ciechanów became the Capitol of the Mazowsze Land and was possessed by Prince of Czersk, besides short period of the time when it belonged to *Janusz II Płocki*. It returned to the Crown together with death of the last member of the Piast dynasty. Town's books and all of the most important documents were destroyed in a fire in 1476(?); "Swedish Deluge" and the Second World War completed the work of destruction. To date only small part of documents related to Ciechanów survived. Some of them are in the Central Archives of Historical Records – these are books earthly and municipal Ciechanów; *terrestri et castrensia Ciechanoviensia* and part of the urban part of the file on Ciechanow State Archives in Mława. The city took on his coat the figure of St. Peter. However settling the exact history of the city and coat genesis of Ciechanów makes a little difficulties. There lack of both documents and seal Ciechanow from the early Middle Ages as well.

1. Ciechanów na kartach historii

Badanie historyka musi się ograniczyć do analizy źródeł pisanych oraz do interpretacji badań archeologicznych. Ze względu na nikłą ilość źródeł pisanych i niewielką ilość badań archeologicznych dotyczących Ciechanowa, należy zachować rozsadek i chłódno oceniać wyciągane wnioski. Trzeba trzymać się zasady, że z całą pewnością miało miejsce tylko to, na co są dowody: bądź to w postaci dokumentów, bądź w postaci badań archeologicznych. Równie ważne jest zdecydowane oddzielenie faktów od domniemań. Można znaleźć artykuły, których autorzy, nie trzymając się powyższej zasady, opisują np. „ciechanowskie państwo plemienne”[3] czy „ciechanowską świątynię pogańską”[4]. Istnieją teksty, w których badacze regionu z powodu braku źródeł, zapewne kierowani pobudkami szlachetnymi, dopuszczają się mistyfikacji[5].

a. Ciechanów w dokumentach.

Pierwsza udokumentowana wzmianka o Ciechanowie pochodzi z tzw. „falsyfikatu mogileńskiego”[6]. W dokumencie tym Ciechanów jest wymieniony wraz z innymi miastami: *Et hec sunt nomina castrorum: Grudenczch, Zacroczin, Syrozch cum medio theloneo per fluvium Bug; Ripin, Scechin, Seprch, Nowum Radecz, Oszelzch, Zyremdzco, Cechonow, Stolpsco, Grebezco, Nasylsco, Wyszegrod, Ploczch, Dobrzin, Wlodislaw, Przypusth, Plonzch; in Llonzin decem marcas, in Sbuczimir septem marcas, in Sarnow duas marcas et dimidiam, in Rospir septem marcas*[7]. Nazwa miasta jest tam zapisana jako: *Cechonow*. I to wszystko, co można powiedzieć o Ciechanowie w tym czasie.

Kolejnym pismem, w którym pojawia się nazwa Ciechanowa, jest dokument z roku 1254, w którym Książę Siemowit I nadaje biskupowi płockiemu Andrzejowi wieś Proszkowo. Wśród świadków nadania zostaje wymieniony: *Rethiborius Castellanus de Techonow*, a więc kasztelan ciechanowski[8]. Jest to ważny dla dziejów miasta dokument, ponieważ pozwala stwierdzić, że już w połowie XIII w. Ciechanów był kasztelanią. Kasztelan ciechanowski zostaje poświadczony także w dokumencie z 1297 r., wystawionym przez Bolesława księcia mazowieckiego, gdzie widnieje: „(...) *Comite Zemacone Castellano de Cechonow*”[9].

Następny dokument, w którym widnieje nazwa Ciechanowa, wiąże się z hołdem lennym złożonym przez Siemowita III Kazimierzowi Wielkiemu w dniu 27 XII 1355 roku[10]. Tego samego dnia wystawiono właściwie dwa dokumenty dotyczące tegoż wydarzenia, czyli: dokument, w którym Kazimierz Wielki nadaje lenno Siemowitowi III oraz dokument, w którym Siemowit III przyjmuje lenno od Kazimierza. Również i w tym dokumencie miasto widnieje jako *Cechonow*.

Dokument z 21.10.1388 r., w którym: *Sąd ziemski ciechanowski w sporze z Wincentym, dziedzicem z Gawarcza przysądza Maciejowi, opatowi klasztoru kanoników regularnych w Czerwińsku, granice między Garwolem a Gawarcem*[11], świadczy, że sąd ziemski ciechanowski istniał już w drugiej połowie XIV w.

Bardzo ważnym dokumentem dla Ciechanowa jest nadanie mu praw miejskich przez księcia Janusza I Siemowitowica w roku 1400[12]. Widnieje w nim już inna forma nazwy, a mianowicie *Ciechanowiensis*[13]. Miasto było lokowane na prawie chełmińskim. Dla samego księcia Janusza I Siemowitowica miasto musiało mieć duże znaczenie, skoro w oficjalnej

nomenklaturze używa tytułu „Pana i władcy Ciechanowa” (dokument z 1376 r.): *In nomine domini amen. Nos Iohannes dei gracia dux Wyszcznensis, Warszowiensis, Zacroczimiensis, dominus et princeps Czechonowiensis*, co w tłumaczeniu brzmi: *W imię Pańskie – amen. My Janusz, z łaski Bożej książę wiski, warszawski, zakroczymski, pan i władca ciechanowski*^[14].

W żadnym z powyżej przedstawionych dokumentów nie ma jednak wskazówek dotyczących historii miasta. Co więcej, do roku 1400 Ciechanów jest wymieniany wyłącznie jako nazwa miejscowości. Przytoczone źródła przynoszą zatem tylko ogólny zarys dziejów grodu ciechanowskiego.

Rok 1400 stanowi dla tychże dziejów swoistą cezurę czasową. Do momentu lokacji w 1400 Ciechanów pojawia się w dokumentach tylko jako nazwa miejscowości, jest przedmiotem prawa (np. jest nadawany bądź przyjmowany w lenno), zaś od lokacji w 1400 staje się podmiotem prawnym, posiada organy stanowiące prawo (burmistrza i radę, sąd miejski). Miasto otrzymuje przywileje, zaś na prawa ciechanowskie powołują się nawet mieszczenie innych miast (cech szewski w Mławie), o czym będzie mowa w dalszej części artykułu.

2. W sprawie lokacji Ciechanowa

Bardzo trudno powiedzieć cokolwiek o początkach Ciechanowa. Dokumenty milczą na ten temat, zaś szczegółowych badań archeologicznych nie przeprowadzono. Można domniemywać, że na „farskiej górze” istniał gród^[15]. Jednak z powodu braku dokładnych archeologicznych ekspertyz nie sposób ustalić, ani kiedy powstał ten ośrodek grodowy, ani jak wyglądał^[16]. Ponieważ Ciechanów jest wymieniony w „falsyfikacji mogileńskiej”, można przyjąć hipotetycznie, że gród funkcjonował już w 2 poł. XI wieku i usytuowany był na tzw. „farskiej górze”. Jest to najwyższe wzniesienie w okolicy, o stromym, wysokim zboczu (ok. 20 m.) od strony zachodniej i południowej, od strony zachodniej dodatkowo odcięte rzeką Łydynią.

W połowie XIII w. Ciechanów stanowił kasztelanię (1254r. – *Rethiborius Castellanus de Techonow*). Mieszcący się tam gród funkcjonował jako siedziba kasztelana ciechanowskiego, można zatem przyjąć, że był to gród refugialny. Kasztelanii ciechanowskiej podlegały grody w Sońsku (typ grodu nizinnego) i w Bardonach-Mieszkach^[17].

W latach 20-tych XX w. natrafiono na ślady rotundy(?) w miejscu dzisiejszej zakrystii kościoła NMP (badał je wówczas Erazm Majewski^[18]). Możliwe, że budowla pochodzi z 2 poł. XI w.^[19], jednak do czasu dokładnych badań archeologicznych nie tylko data powstania, ale i samo jej istnienie w tym miejscu, jest wyłącznie domniemaniem. Biorąc pod uwagę stan badań archeologicznych (najstarsze znaleziska archeologiczne z Ciechanowa są datowane na połowę wieku XI^[20], w rejonie dzisiejszej ulicy Orylskiej natrafiono na ślady XII-wiecznego cmentarzyska^[21]) oraz źródła pisane, można przyjąć, że osadnictwo na terenie dzisiejszego Ciechanowa sięga połowy XI w.^[22] Tak późne osadnictwo nie jest niczym niezwykłym, jak słusznie zauważył Jerzy Wyrozumski: *Nie ulega bowiem wątpliwości, że większość grodów, które w Polsce piastowskiej odgrywały większą rolę, wywodziła się dopiero z tej epoki*^[23].

a. „Rocznik ciechanowski” – „Mistyfikacja ciechanowska”. Rzekoma lokacja miasta z 1266 roku.

Rocznik ciechanowski miał to być manuskrypt papierowy o wymiarach 31×21 cm, mieszczący się na składce papierowej obejmującej 6 kart. Autorem dzieła ogłoszono Stanisława z Lipia, żyjącego w XV w. proboszcza parafii ciechanowskiej[24].

Tekst „rocznika” zaczynał się od opisu pobytu św. Wojciecha w Ciechanowie. Po jego śmierci, według „rocznika”, powrócił do miasta Benedykt-Bogusza i wybudował tam kościół pod wezwaniem tegoż świętego[25]. Jeżeli chodzi o podanie o pobycie św. Wojciecha w Ciechanowie to nie potwierdza go ani *Żywot św. Wojciecha* Brunona z Kwerfurtu[26], ani Gall[27]. Z kolei J. Wyrozumski pisze: *Szlak, jaki tutaj [w Polsce – przyp. W.G.] przemierzył, nie jest dokładnie znany. Późniejsza tradycja, idąc za wezwaniami dedykowanych jemu kościołów, przypisała mu tak dużą liczbę miejsc i szlaków działalności misyjnej, że trzeba by na nie kilku lat pobytu w Polsce*[28].

Innym ważnym wydarzeniem, które podaje autor manuskryptu, jest nadanie praw miejskich Ciechanowowi przez Konrada II Siemowitowica w 1266 r. Ciechanów miałby być lokowany na prawie średzkim[29], co samo w sobie jest zastanawiające, gdyż Płock, pierwsze miasto lokowane na Mazowszu, był lokowany na prawie polskim w 1237 r.[30], zaś inne miasta na Mazowszu lokowano na prawie chełmińskim.

Główny problem z tzw. *Rocznikiem ciechanowskim* wynika z faktu, że dzieło to, które zostało rzekomo odnalezione w 1975 r. przez Jerzego Gaczyńskiego w parafii św. Józefa, zaginęło. Jediną osobą, która przeprowadziła badania był sam J. Gaczyński. Oprócz niego podobno widziało dokument jeszcze dwóch historyków: A. Kociszewski[31] i J. Płocha. Kiedy na przełomie 1983 i 1984 r. J. Gaczyński, dopiero po 8 latach od odkrycia, chciał „rocznik” sfotografować, rękopis znikł i nikt po dziś dzień nie wie, co się z nim stało[32]. Jedyne dostępne przekaz treści manuskrypt to odręczny odpis J. Gaczyńskiego.

Dyskusja na temat autentyczności tzw. „rocznika Gaczyńskiego” toczyła się pomiędzy Jerzym Gaczyńskim a Henrykiem Rutkowskim na łamach „Kwartalnika Historycznego”, gdzie Rutkowski, analizując odręczny odpis Gaczyńskiego, już w 1991 r. wykazał, że „rocznik ciechanowski” jest mistyfikacją[33]. Również Kazimierz Pacuski uważa, że cały tzw. „rocznik” wraz aktem lokacyjnym z 1266 roku stanowi XX-wieczny falsyfikat. Opinia K. Pacuskiego może być o tyle istotna, że to właśnie ten historyk (współpracując przy powstaniu NKDMaz) odpowiada za publikację rzekomego aktu lokacyjnego z 1266 w NKDMaz. II[34], a tym samym – za wprowadzenie tego dokumentu do obiegu naukowego w 1989 roku. Po trzech latach od wspomnianej publikacji, w roku 1992, Pacuski, pisząc o bazie źródłowej do dziejów Ciechanowa, twierdzi już, że: (...) *Z bazy tej trzeba wyeliminować „tzw. rocznik ciechanowski” Stanisława z Lipia i pochodzące z niego dokumenty dotyczące lokacji Ciechanowa z 1266 r. (...) opublikowane w NKDMaz. II. (...) Moje obserwacje konsultowałem z innymi mediewistami w IH PAN, dochodząc stopniowo do konkluzji, że mamy do czynienia z falsyfikatem sporządzonym już w XX w. (...) Nie wydaje się prawdopodobne (...), by był on w jakimś stopniu kompilacją z XV w., jak do niedawna skłonni byliśmy przyjmować*[35]. Opinia o „mistyfikacji ciechanowskiej” została powtórnie potwierdzona przez Henryka Rutkowskiego, także w „Studiach Źródłoznawczych” w 2001 roku[36]. W 2007 r. w Instytucie Historii PAN w Warszawie odbyła się też konferencja „Na manowce i z powrotem. Naukowe mistyfikacje i ich demaskowanie”, gdzie Marek Słoń i Henryk Rutkowski przedstawili referat dotyczący mistyfikacji ciechanowskiej pt. *Niewiarygodne odkrycie na Mazowszu – średniowieczny (?) Rocznik Ciechanowski*[37]. Co do lokacji miasta na prawie średzkim w 1266 r., to,

uwzględniając dzisiejszy stan badań, należy stwierdzić z całą pewnością, że takie wydarzenie nie miało miejsca. Nie tylko sam „rocznik” okazał się XX-wieczną mistyfikacją, ale także nie istnieją żadne materialne potwierdzenia rzekomej lokacji. Brak jakichkolwiek śladów zarówno w architekturze, jak i w dokumentach. Również badania archeologiczne nie dostarczają żadnych dowodów na istnienie miasta w poł. XIII w. – nie tylko w pobliżu samego grodu zlokalizowanego na „farskiej górze”, ale nawet w odległości kilku kilometrów od grodu.

b. Lokacja Ciechanowa w XIV w. czy prawo targu?

W XIV w. rozpoczyna się dla Ciechanowa okres szybkiego rozwoju. Na tzw. „farskiej górze”, czy inaczej „wzgórzu farnym”, tuż obok grodu, już w XIV wieku stoi drewniany kościół parafialny pod wezwaniem NMP[38]. Ufundowali go prawdopodobnie jeszcze w połowie XIII w. książęta mazowieccy. Kościół ten spłonął w 2 poł. XV w., zaś na jego miejscu zbudowano w 1 poł. XVI w. trzynawowy kościół murowany (pseudobazylikę), również maryjny. Konsekrował go w 1551 r. biskup Andrzej Noskowski[39]. Pseudobazylika ciechanowska jest prawdopodobnie pierwszym na ziemiach polskich kościołem posiadającym kaplice transeptowe (symetryczne)[40]. Z całą pewnością stanowiła ona główny kościół Ciechanowa. Od fary (najstarszego kościoła w mieście) wzięło też nazwę wzgórze, na którym była ona usytuowana, czyli „farska góra”.

Od 2 poł. XIV w. Ciechanów może się też poszczycić kościołem i klasztorem augustianów[41] sprowadzonych tutaj przez Siemowita III Trojdenowica i jego żonę Eufemię. Do augustianów należał kościół św. Marcina, który od XVI w. był już budowlą murowaną[42], trzynawową. Kościół i klasztor znajdowały się u podnóża „farskiej góry”, na południe od grodu i kościoła mariackiego. Siemowit III fundował także klasztory augustianów w Rawie i Warszawie. W tym drugim wypadku, podobnie jak w Ciechanowie, była to wspólna fundacja Siemowita i jego żony Eufemii. W kościele augustiańskim znajduje się XVI-wieczny krucyfiks reprezentujący wysoki poziom rzeźby gotyckiej[43].

Zapewne na lata 60-te XIV w. należy datować powstanie podgrodzia. W jego obrębie był już plac targowy, wokół którego powstawała zabudowa[44]. Plac targowy, utożsamiany z obecnym placem Tadeusza Kościuszki (?), usytuowano ok. 200 metrów na wschód od grodu. W tym miejscu trzeba zaznaczyć, że utożsamienie lokalizacji placu targowego z miejscem dzisiejszego Placu Tadeusza Kościuszki nie jest wcale pewne. Analizując najstarsze plany Ciechanowa z 1 poł. XIX w. (m.in. „Plan Miasta Ciechanowa Mający służyć do projektu przeniesienia Żydów w oddzielne rewiry” 1816 r.)[45], można zauważyć, że plac targowy znajdował się na południowy wschód od fary, czyli fara usytuowana była przed placem (idąc od ulicy Warszawskiej), zaś przy nim był klasztor augustianów. Na planach z 2 poł. XIX w. (1851r.) plac targowy znajduje się na północny wschód od fary [46], czyli fara sytuuje się już za placem (idąc od ulicy Warszawskiej), a klasztor augustianów leży w odległości ok. 200 metrów od tego ostatniego (tak jak to ma miejsce dzisiaj). Oczywiście nie można wykluczyć, że w planie popełniono błąd, choć istotne jest zapytać o źródło tak poważnej pomyłki. Nie można wytłumaczyć jej inaczej, niż faktem, że autor planu nie był osobiście w Ciechanowie, ale korzystał z innego, starszego, planu miasta.

Za pierwszą lokalizacją placu targowego, czyli w rejonie dzisiejszego skweru TON, może przemawiać fakt, że przy takim rozlokowaniu kościoła i klasztoru augustianów znajdowałyby się w centrum miasta targowego (w przypadku lokalizacji XIV-wiecznego placu targowego na

terenie dzisiejszego placu Tadeusza Kościuszki kompleks augustiański byłby poza miastem targowym), a augustianie zwykle zakładali klasztory w miastach, nie zaś poza nimi. Jeżeli nastąpiło przesunięcie placu, to zapewne musiało ono mieć miejsce jeszcze w XVII w., po zniszczeniu miasta w czasie „potopu szwedzkiego”. W okresie międzywojennym uważano, że „stare miasto” mogło się rozwijać wokół nieistniejącej już ulicy Staromiejskiej[47] – taką hipotezę wysuwał m.in. Kazimierz Raniecki, przedwojenny badacz dziejów Ciechanowa[48]. Moje domniemanie odnośnie lokalizacji placu targowego w rejonie dzisiejszego skweru TON nie ma poparcia w badaniach archeologicznych[49].

Nie ma żadnych dokumentów, które mówiłyby lub choćby pośrednio wskazywały, na fakt lokacji Ciechanowa w poł. XIV w. Nie ma także żadnych wzmianek, że w Ciechanowie wykształciły się wówczas organy władzy miejskiej. Wobec braku jakichkolwiek rzeczowych argumentów przemawiających za lokacją miasta w tym czasie, należy uznać plac targowy, który powstaje w 2 poł. XIV w.(?)., za dowód na to, że Ciechanów otrzymał od Siemowita III Trojdenowica przywilej targowy, a nie przywilej lokacyjny. Podgrodzie staje się zatem *civitas forensis* (miastem handlowym). Jerzy Wyrozumski zauważa: *Z reguły prawo miejskie uzyskiwały osady o dużej akumulacji elementów miejskich, często takie, które już wcześniej korzystały z prawa targowego lub nawet posiadały rodzimy zawiązek ustroju miejskiego*[50]. Nie ma żadnych podstaw, aby zakładać, że przed poł. XIV wieku Ciechanów posiadał prawo targu czy że nastąpiła akumulacja elementów miejskich. Z kolei za tezę, że w poł. XIV wieku Ciechanów otrzymał prawo targowe, przemawia fakt, że lokacja Janusza I Siemowitowicza z 1400 roku przenosi miasto na nowe miejsce: ok. 900 m na północ od grodu i miasta targowego, w pobliże zamku książęcego. Wydaje się mało prawdopodobne, aby w 40 lat[51] po udanej lokacji przenoszono rozwijające się miasto na nowe miejsce. Lokacja była dużym wysiłkiem finansowym, zarówno dla właściciela miasta, jak i dla jego mieszkańców. Stanowiła inwestycję, która przynosiła dochody w dalekiej perspektywie, wolnizna mogła wynosić 20 lat. Jeśli przyrzeć się bliżej działalności lokacyjnej księcia Janusza I Siemowitowicza, można zauważyć, że książę ów nie przeniósł Warszawy, która już miała przywilej lokacyjny, na inne miejsce, ale lokował „Nową Warszawę” w 1408 roku. Wydaje się, że gdyby Ciechanów był lokowany przez Siemowita III w poł. XIV w., Janusz I postąpiłby analogicznie jak w przypadku Warszawy, czyli nie przenosiłby miasta na nowe miejsce, ale lokował „Nowy Ciechanów”. Równie dziwne wydaje się też, aby Siemowit III Trojdenowicz miał lokować Ciechanów w odległości kilometra od zamku, który wznosił na prawym brzegu Łydyńi. Najnowsze badania archeologiczne wykazały, że budowę zamku podjęto w drugiej połowie XIV w., nie zaś (jak dotychczas sądzono) w latach 20-tych XV w.[52]. Janusz I Siemowitowicz przebudował zamek ojcowski – od jego czasów jest to ceglana twierdza o kształcie regularnego czworoboku (48 na 57 metrów) z dwiema okrągłymi basztami flankującymi. Był to zamek refugialny. Po tejże przebudowie w północnej części dziedzińca stanął tzw. Dom Duży (siedziba książęca) – zamek nie pełnił już funkcji refugialnej, ale był rezydencja książęca.

Argumentem za odrzuceniem tezy o lokacji miasta w 2 poł. XIV w. jest także jego wyraźny, nieregularny układ: z grodem, podgrodzem i osadą targową, której centrum był plac targowy[53], charakterystyczny dla miast przedkolacyjnych. Ponadto samo naturalne ukształtowanie terenu, zarówno wokół dzisiejszego placu Tadeusza Kościuszki, jak i skweru TON, uniemożliwia regularną zabudowę, co jasno wskazuje, że miejsca te nie mogły w przeszłości posłużyć za miejsca lokacji miasta.

c. Lokacja na prawie chełmińskim 1400 r.

Książę Janusz I Siemowitowic był tym władcą mazowieckim, który w sposób istotny przyczynił się do rozwoju miast na Mazowszu. Oprócz Ciechanowa lokował także: Czersk w 1383 r.[54], Różan w 1403 r., Nową Warszawę w 1408 r., Łomżę w 1418 r., Maków Mazowiecki oraz Mińsk Mazowiecki – oba w 1421 r., Tykocin w 1425 r., Przasnysz i Ostrołękę – oba w 1427 r. oraz Kamieńczyk w 1428 r. Wszystkie te miejscowości lokowane były na prawie chełmińskim[55]. Janusz I prowadził akcję kolonizacyjną Podlasia, w której dużą rolę odgrywało także rycerstwo ziemi ciechanowskiej[56].

W roku 1406 książę przeniósł swoją siedzibę z Czerska do Warszawy. Najwięcej czasu spędzał w Warszawie i Ciechanowie, czemu zresztą ten ostatni zawdzięcza swój rozwój. W przywileju lokacyjnym dla Ciechanowa z 1400 r. książę Janusz I Siemowitowic nadał mieszczanom prawo wybudowania łaźni i, podobnie jak to uczynił w dokumencie dla mieszczan warszawskich, przez jeden dzień w tygodniu miała być ona do wyłącznej dyspozycji księcia i jego rodziny.

Nowo lokowany Ciechanów został przeniesiony 900 m na północ od *civitas forensis* (miasta targowego)[57] – w pobliże zamku książęcego. Tym samym w Ciechanowie zaistniała dość ciekawa sytuacja: ośrodek kultu znalazł się po za miastem. Otrzymało ono regularny układ, charakterystyczny dla miast lokowanych. Wzniesiono w jego obrębie kościół p.w. św. Małgorzaty jako kościół parafialny (w rejonie dzisiejszej ulicy 17 Stycznia)[58] – jest on wzmiankowany już w 1427 r.[59]. Na samym zamku, co najmniej od 1454 r., była kaplica p.w. św. Stanisława[60], już w *lustracjach zamku ciechanowskiego* z 1549 i 1609[61] opisywana jako nieużywana: (...) *kaplica z żelazną kratą, nie ma strojów i sprzętów do odprawiania mszy* (1549 r.), *Kapliczka S: Stanisława pusta prawie (...) nie masz w niej nic. (...) jeno goły ołtarz* (1609 r.)

Brak umocnień miejskich wokół miasta targowego świadczy, że gród kasztelański był grodem refugialnym. Szybki rozwój miasta targowego w 2 poł. XIV w. spowodował, że gród kasztelański nie wystarczał do ochrony ludności, stąd decyzja Janusza I o lokacji miasta w pobliżu zamku. W ten sposób gród stał się miejscem schronienia dla mieszkańców osady targowej skupionej wokół placu targowego (skwer TON lub plac Tadeusza Kościuszki), zaś zamek – dla ludności z lokowanego miasta. Te dwa zespoły refugialne były wystarczające dla potrzeb ówczesnego Ciechanowa. Liczba jego mieszkańców w 1500 r. nie przekraczała jeszcze 2 tys. (na Mazowszu żadne miasto w tym okresie nie liczyło więcej niż 2 tys. mieszkańców, należy przy tym pamiętać, że w XV w. w Polsce dominowały małe ośrodki miejskie: Kraków w tym czasie liczył 15-18 tys. mieszkańców, Lwów – 10 tys., a Poznań i Lublin po 4-5 tys.)[62]. Osobnym powodem przeniesienia miasta w inne miejsce był fakt, że teren wokół placu targowego (plac Tadeusza Kościuszki) nie nadawał się do lokacji miasta: regularna zabudowa nie jest bowiem możliwa ani od strony południowej, ze względu na ukształtowanie terenu, ani od strony północnej i północno-wschodniej, jeżeli chodzi o skwer TON[63].

Podgrodzie targowe *civitas forensis* po lokacji miasta w pobliżu zamku prawdopodobnie nadal cieszyło się prawem targu, o czym może świadczyć fakt, że nie uległo ono deurbanizacji. Równie ważnym czynnikiem powodującym, że miasto targowe nie zanikło po lokacji na nowym miejscu, było istnienie miejsca kultu w pobliżu placu targowego, na „farskiej górze”.

Rynek ciechanowski (obecnie plac Jana Pawła II) został skomunikowany z placem targowym miasta targowego (obecnie skwer TON lub plac Tadeusza Kościuszki) ulicą Warszawską[64]. Rynek miejski był skomunikowany także z zamkiem książęcym (na północnej pierzei rynku

stała wieża flankująca, prawdopodobnie wjazd na most, który łączył miasto z brama południową zamku)[65]. Ulica Warszawska stała się głównym traktem komunikacyjnym miasta lokacyjnego z miastem targowym (przedlokacyjnym). W rejonie ulicy Warszawskiej wzniesiono murowany kościół św. Ducha (erygowany w 1553 roku) – od XVIII wieku była to już tylko ruina, rozebrana ostatecznie po 1797 roku. Możliwe, że przy kościele funkcjonował cmentarz[66] (być może także hospicjum). Kościół św. Ducha znajdował się w rejonie ulicy Warszawskiej w okolicach posesji nr 27 a.

Odtworzenie przebiegu umocnień miejskich jest niemożliwe ze względu na brak źródeł i badań archeologicznych[67]. Umocnienia te powstały zapewne po roku 1420, bo do tego czasu zamek ciechanowski był zamkiem refugialnym. Fortyfikacje miejskie w Ciechanowie miały charakter wału drewno-ziemnego z kilkoma bramami[68], otoczonego fosą[69]. Brama warszawska była zapewne murowana (nie można wykluczyć, że fragment umocnień przy bramie warszawskiej również był murowany)[70].

d. Ciechanów jako siedziba księżca.

Od połowy XIII w., już w czasie rządów Siemowita I Konradowica, gród ciechanowski był siedzibą kasztelana ciechanowskiego *Rethiboriusa*[71]. Z *Kroniki Wielkopolskiej* wiemy, że w 1262 roku Litwini spustoszyli całe Mazowsze[72]. Czy gród kasztelański został zdobyty? Źródła milczą na ten temat, ale można przypuszczać, że osady(?)[73] wokół grodu ciechanowskiego ucierpiały. W 1294 r. całym Mazowszem władał już Bolesław II Płocki.

W 1347 roku Trojdenowice: Siemowit III i Kazimierz I dokonali podziału księstwa, w wyniku którego kasztelania ciechanowska przypadła Kazimierzowi I. Po jego śmierci w 1355 r. powróciła jednak do Siemowita III. W 2 poł. XIV w. w odległości ok. 900 m na północ od grodu kasztelańskiego, bezpośrednio nad rzeką Łydynią, w jej zakolu, książę mazowiecki, być może Siemowit III Trojdenowic[74], wznosił zamek nizinny. Siemowit III, budując zamek ciechanowski, przewidywał zapewne, że oprócz funkcji czysto obronnych będzie on także pełnił rolę siedziby książęcej[75]. Założenia murowanego zamku ciechanowskiego (już z XV w.) nasuwają skojarzenia z budowlami zakonu krzyżackiego (np. w Świeciu i Bytowie)[76].

Wzniesienie zamku w Ciechanowie przez Siemowita III było podyktowane względami militarnymi, gdyż Ciechanów graniczył z Państwem Krzyżackim. W 1391 r. Krzyżacy ukończyli budowę zamku w Działdowie (*Soldov*), ok. 63 km od Ciechanowa. W pobliżu (ok. 57 km) znajdował się także zamek krzyżacki w Nidzicy (*Nibork*), którego budowę Zakon rozpoczął ok. roku 1370. Od 1409 funkcjonowała tam prokuratoria krzyżacka. Zamek w Olsztynie (*Allenstein*), który wzniesiono w 1353 r. na miejscu dawnej strażnicy, usytuowany był w odległości ok. 100 km od Ciechanowa, zaś zamek krzyżacki w Szczytnie (*Ortelsburg*) odległy był odeń o 87 km. Od 1341 roku Ostróda (*Osterode*) była samodzielną komturią krzyżacką (ok. 116 km)[77]. Ciechanów był kilkakrotnie najeżdżany przez Krzyżaków (po raz ostatni w 1465 r.), choć nie tylko oni stanowili zagrożenie. Mazowsze pustoszyli również Litwini.

Zamek na mokradłach nad rzeką Łydynią stanowił siedzibę Janusza I Siemowitowicza zapewne jeszcze przed rokiem 1400. Wskazuje na to treść dokumentu lokacyjnego Ciechanowa z tego właśnie roku, gdzie jest już mowa o podkomorzym ciechanowskim: *Nicolao dicto Skuscha*

Succamerario Ciechanoviensi[\[78\]](#). Wiemy także, że już w roku 1388 funkcjonował *Sąd ziemski ciechanowski*[\[79\]](#).

Za panowania Janusza I Ciechanów jako siedziba książęca zyskał na znaczeniu, podobnie zresztą jak Warszawa. Z kolei znaczenie Czerska zmalało, stał się on jedynie stolicą tytularną. M. Wilska, analizując *Metrykę Mazowiecką* z lat 1425-1429, ustaliła, że w tych latach książę Janusz I przebywał, wystawiając dokumenty: w Warszawie 54 razy, zaś w Ciechanowie 31 razy. Były to dwa miasta, w których spędzał najwięcej czasu. Siedzibą książęcą był zamek. Gród – można przyjąć, że funkcjonował do 2 poł. XV w. – pozostawał siedzibą kasztelana ciechanowskiego.

Ciechanów funkcjonował jako siedziba książęca oraz miejsce pobytu urzędników książęcych także po śmierci Janusza I. W *Metryce koronnej* zachował się spis urzędników, którzy w 1428 roku złożyli hołd wierności Bolesławowi Januszowicowi, księciu mazowieckiemu, oraz jego siostrze Eufemii. Wśród urzędników są wymienieni m.in.:

kasztelan ciechanowski *Sassinus*,

chorąży ciechanowski *Johanes*,

podkomorzy ciechanowski *Pompsiborius*,

podśudek ciechanowski *Welislaus*,

cześnik ciechanowski *Nadborius*

sędzia ziemski ciechanowski *Zemak*[\[80\]](#).

Bolesław IV Januszowic również wysoko cenił Ciechanów jako swoją siedzibę. Nie tylko często tam przebywał, ale także posiadał dobra książęce z zamkiem ulokowane pod miastem, w Opinogórze (ok. 8 km na wschód od Ciechanowa), gdzie zmarł w 1454 r.[\[81\]](#).

Po śmierci Bolesława IV ziemia ciechanowska przypadła jego synowi Konradowi III Rudemu. W roku 1464 Mazowsze było nękane najazdami zaciężnych oddziałów krzyżackich z zamku w Działdowie[\[82\]](#). Zamek ten został zdobyty przez wojska mazowieckie jeszcze we wrześniu 1464 r.[\[83\]](#), ale siły krzyżackie zajęły w listopadzie tego samego roku Czarnocin. Konradowi udało się go odbić (jeszcze tego samego miesiąca), ale już w lipcu 1465 r. wojska książęce poniosły klęskę pod Ciechanowem. Zamek ciechanowski nie został, jednakże zdobyty. Jego mury w XV w. podwyższono do wysokości 10 m, zaś baszty flankujące – do 20 m. Budowla była opasana fosą od strony zachodniej, zaś od strony północnej, południowej i wschodniej opływała ją rzeka Łydynia. Dodatkowo teren lokalizacji zamku (zakole Łydyni) był podmokły. To wszystko sprawiało, że stanowił on fortecę praktycznie nie do zdobycia, sam zaś teren uniemożliwiał użycie machin oblężniczych. Należy pamiętać, że od południowej strony przeszkodą dla oblegających była nie tylko rzeka, ale również znajdujące się tam umocnienia miejskie. Nawet zdobycie miasta niewiele zmieniłoby w położeniu załogi zamku. Z niskich wałów miejskich nie można było razić obrońców twierdzy, za to wysokie mury i baszty zamkowe zapewniały doskonałą pozycję do rażenia zbrojnych na wałach miejskich[\[84\]](#). Zamek był wyposażony w broń palną. Ponieważ puszkarz na zamku w Ciechanowie jest

wzmiankowany dopiero w 1487 r.^[85], nie sposób z całą pewnością stwierdzić, czy w 1465 r. znajdowała się tam broń palna. Za to w roku 1504 jest już mowa o bombardach, nad którymi pieczę sprawował Jerzy Otoczek^[86].

Można przyjąć, że gród kasztelański na „farskiej górze” również oparł się Krzyżakom, podobnie jak miasto. Wały miejskie od strony północnej i zachodniej były chronione przez rzekę, zaś od strony południowej i wschodniej(?) znajdowała się fosa^[87]. Brama południowa (Warszawska) była prawdopodobnie murowana^[88]. Ukształtowanie terenu i jego charakter (teren bagienny od północy), rzeka, zamek książęcy przy północnych wałach miejskich – wszystko to powodowało, że atak na miasto był możliwy praktycznie tylko od strony południowej (od strony miasta targowego). Tam zaś wedle wszelkiego prawdopodobieństwa znajdowała się murowana brama wraz z murem z cegły. Atak od strony południowo zachodniej byłby możliwy tylko po zdobyciu grodu kasztelańskiego na „farskiej górze”. Nieufortyfikowane miasto targowe zapewne zostało zniszczone przez wojska zaciężne Zakonu.

Dopiero w 1466 r. Konradowi udało się zlikwidować ostatni punkt oporu zaciężnych wojsk krzyżackich (nad rzeką Wkrą)^[89].

W 1471 r. Bolesławowice dokonali podziału ojcowizny, w ramach którego Konrad przekazał ziemię ciechanowską bratu Januszowi II. Janusz II Bolesławowic po wspomnianym podziale księstwa rządził niewielką dzielnicą, której głównymi miastami były Ciechanów i Łomża. Przez cztery lata, od roku 1471 do 1475, Ciechanów stanowił główną siedzibę księcia (obok Łomży), który już w 1475 posiadał także Płock, Płońsk, Wiznę i Zawkrze. Ziemia ciechanowska pozostała we władaniu księcia płockiego.

Po śmierci Janusza II Bolesławowica i zajęciu księstwa płockiego przez Jana Olbrachta, Konrad III Rudy ponownie władał ziemią ciechanowską. Otrzymał ją w dożywocie, podobnie jak ziemię warszawską, wyszogrodzką, zakroczymską, i łomżyńską, zaś ziemia czerska i liwska były dziedzicznymi dobrami Konrada III Bolesławowica^[90]. Po śmierci Janusza III Konradowica, ostatniego z Piastów mazowieckich, zamek w Ciechanowie stał się własnością królowej Bony (jako oprawa wdowia). Władczyni poddała go przebudowie, był to też ostatni okres jego świetności. Po 1556 roku zamek jako rezydencja starosty, zaniedbywany, stopniowo popadał w ruinę.

3. Organy władzy miejskiej w Ciechanowie

Po roku 1400 Ciechanów mógł się już poszczycić w pełni wykształconymi miejskimi organami prawnymi.

Z dokumentu z roku 1420, w którym książę Janusz potwierdza układ pomiędzy proboszczem Ciechanowa a urzędem miejskim^[91], wynika, że urząd miejski w Ciechanowie już w tym czasie funkcjonował. Znalazł się tam bowiem zapis: *Parochialis Ciechanovien. Ex una, Magister Civum, Consules, Scabiniqve Ciechanovienses*, czyli: *Pomiędzy burmistrzem Ciechanowa, rajcami i ławnikami* (sądu wójtowskiego – przyp. W.G)^[92]. Miasto Ciechanów posiadało zatem organy o kompetencjach ustawodawczych, administracyjnych i sądowych. W przywołanym dokumencie pierwszy raz jest mowa o radzie miejskiej w Ciechanowie (poza przywilejem lokacyjnym z 1400 r., co jest rzeczą oczywistą). Nie ma więc podstaw, żeby przesunąć datę jej powstania przed rok 1400.

Innym dokumentem, który dowodzi, że w Ciechanowie po lokacji w pełni wykształciły się organy władzy miejskiej, jest dokument z 1442 roku, w którym książę Bolesław nadaje urzędowi miejskiemu w Ciechanowie prawo do wyboru trzech osób, spośród których książę lub jego starosta wybierze burmistrza tegoż miasta[93].

W Ciechanowie z całą pewnością funkcjonował cech szewski. Co więcej, zapewne funkcjonował bardzo sprawnie, skoro mieszczenie mławscy prosili księcia Janusza II, by wydał przywilej dla cechu szewskiego w Mławie, oparłszy go na statutach cechu ciechanowskiego. Taki przywilej mieszczenie mławscy otrzymali 23 VI 1491 r.[94]. Cech ciechanowskich szewców był jednym z bogatszych w księstwie czersko-warszawskim: ryczałt zamiast opłat świętomarskiego (tj. opłaty wnoszonej rocznie do skarbu książęcego na dzień św. Marcina – 11 XI) dla cechu ciechanowskiego wynosił aż 4 kopy groszy rocznie, podczas gdy, dla porównania, szewcy z Mławy zostali zobowiązani do ryczałtu wynoszącego 2 kopy groszy rocznie. Identyczny czynsz płacili m.in. szewcy w Grójcu, Płońsku i Przasnyszu. Natomiast w Zakroczymiu i Warszawie: po 3 kopy[95].

Bardzo prawdopodobne, że wójtostwo ciechanowskie już do końca XVI w. zostało wykupione przez mieszczań. Co prawda nie zachował się taki dokument, ale wójtostwo Mławy zostało wykupione z rąk prywatnych już w XVI w., co pozwala przypuszczać, że podobna sytuacja zaistniała też w Ciechanowie[96].

Można przyjąć, że struktura zawodowa XV-wiecznego Ciechanowa była podobna do struktury zawodowej w innych miastach tej samej wielkości[97]. Największa część mieszkańców, tj. 67 %, zajmowała się rzemiosłem i produkcją przemysłową, kolejne 15 % parało się handlem, 7% zajmowało się produkcją rolną, 5 % wolnym najmem, 3% usługami, zaś po 1 % stanowili hodowcy, duchowni i żebracy[98].

4. Godło napieczątne – geneza herbu miejskiego Ciechanowa

Jak pisze Marian Gumowski: *Herb miasta czy przedmieścia albo jurydyki był zawsze oznaką samorządu i oznaką reprezentacyjną miasta. Służył do oznaczania własności miejskiej jako znak nie tylko reprezentacyjny, ale i własnościowy, a więc przeznaczony do celów praktycznych, jak oznaczanie budynków i sprzętów (np. wozów), ale w pierwszym rzędzie figurował na pieczęciach*[99]. Gdy w 1400 r. Ciechanów otrzymał prawa miejskie, zrodziła się potrzeba pieczęci i herbu. W momencie otrzymania praw miejskich, miasto stawało się jednostką prawną mogącą wystawiać dokumenty, a zatem musiało posiadać pieczęć, co wymagało z kolei obrania własnego godła[100]. W pierwszym okresie funkcjonowania Ciechanowa zachodziło zjawisko *Carentia sigilli*. Zasadnym jest przyjąć, że Ciechanów sprawił sobie pieczęć po roku 1420, ale przed rokiem 1442[101]. Fakt, że nie zachowała się ona do naszych czasów, można wytłumaczyć najazdami i pożarem miasta z 1476 r.(?), podczas którego spłonął nie tylko drewniany kościół p.w. NMP, ale także kancelaria grodzka[102]. To może wyjaśniać, dlaczego pierwsza pieczęć pojawia się dopiero w 1482 roku (pierwsza wyraźna pieczęć pochodzi z roku 1533).

Najstarszą pieczęć Ciechanowa znaleźć można na dokumentach z roku 1482[103]. Następna, mniejsza pieczęć, znajdowała się na dokumentach z 1508, 1513, 1515 i 1517r.[104] Niestety, na żadnym z wymienionych odcisków nie da się odczytać ani godła, ani legendy. Pierwszy czytelny odcisk pieczęci miasta Ciechanowa pochodzi z roku 1533[105]. Powtarza się ona na

dokumentach z 1536 i 1553 r.[\[106\]](#). Widać na niej już wyraźnie godło: w polu pieczęci znajduje się postać św. Piotra trzymającego klucz w lewej ręce. W przypadku tej pieczęci brak jest legendy, stąd nie sposób ustalić, czy jest to pieczęć miejska, wójtowska czy może radziecka? Takie przedstawienie św. Piotra, z kluczem na lewym ramieniu, nie stanowiło niczego niezwykłego. W ten sposób ukazany św. Piotr widnieje na pieczęci miejskiej Poznania z XIV w. (na dokumencie z 1344 r.)[\[107\]](#), jak również na pieczęci Biecha[\[108\]](#).

Pieczęć Ciechanowa z 1678 r. (św. Piotr trzyma klucz na prawym ramieniu, zębem do góry) jest pieczęcią wójtowską[\[109\]](#). W tym wypadku wójt użył jednak z całą pewnością herbu miasta, bowiem św. Piotr jako herb znajduje się na pieczęci z 1716 r., która była bez wątpienia pieczęcią miejską[\[110\]](#). Jest to pieczęć znaleziona przy dokumencie z 1777 r. W herbie św. Piotr trzyma klucz w wyciągniętej prawej ręce (a nie na ramieniu)[\[111\]](#).

Mieszczanie ciechanowscy obrali za swój herb wizerunek św. Piotra. Herb ten występuje na wszystkich pieczęciach Ciechanowa od 1533 r. (można domniemywać, że na nieczytelnej pieczęci z 1482 r. również jest św. Piotr), aż do rozbiorów. Analiza pieczęci objawia wyłącznie nieznaczne modyfikacje godła: na pieczęci z 1533 r. klucz jest oparty na lewym ramieniu świętego, na pieczęci z 1678 r. – na prawym, zaś na pieczęci z 1716 r. jest trzymany w wyciągniętej ręce. We wszystkich przypadkach klucz jest zwrócony zębem do góry.

O wyborze herbu zazwyczaj decydował wójt lub rada miejska, rzadko właściciel. Z kolei używanie herbu przede wszystkim jako znaku napieczętnego było wyrazem autonomii samorządu miejskiego[\[112\]](#). Aby wyjaśnić genezę obioru wizerunku św. Piotra na godło napieczętne, a później na herb miasta, należy sięgnąć do przywileju lokacyjnego z 1400 r. W dokumencie tym znajdujemy zapis: „*Actum et datum in Wschegrad Feria Tertia proxima post festum Petri ad vincula apostoli glorii(...)*”[\[113\]](#). Oznacza to, iż dokument lokacyjny został wystawiony po święcie Piotra apostoła. Zapewne to właśnie tutaj należy upatrywać genezy obioru jego osoby na opiekuna miasta. Jako patron święta, po którym Ciechanów otrzymuje prawa miejskie, staje się on także patronem nowo lokowanego miasta. Wizerunek swego patrona mieszczenie następnie obierają jako własne godło.

Wyjaśnienie M. Gumowskiego, że herb Ciechanowa nawiązuje do patrona ciechanowskiego kościoła farnego, należy uznać za błędne[\[114\]](#). Kościół ten od XIII w. do dnia dzisiejszego funkcjonuje pod wezwaniem NMP. Z kolei kościół w nowo lokowanym mieście nosił wezwanie św. Małgorzaty (jest on wzmiankowany już w 1427 r.[\[115\]](#)).

W okolicy średniowiecznego Ciechanowa znajdowało się kilka kościołów, w tym także kościół św. Piotra i Pawła. Ten jednak nie był kościołem farnym: nie był usytuowany ani w pobliżu grodu (gdzie funkcjonował kościół mariacki, tj. farny), ani nie w lokowanym mieście (tam znajdowała się świątynia pod wezwaniem św. Małgorzaty), ale ok. 100 m od grodu[\[116\]](#). Co więcej, po lokacji miasta z 1400 r. kościół mariacki znalazł się ok. 900 metrów na południe od miasta, w pobliżu grodu[\[117\]](#), zaś kościół św. Piotra i Pawła był ok. 300 m na południowy wschód od kościoła mariackiego[\[118\]](#). Dla mieszczan ciechanowskich ten kościół nie miał większego znaczenia, o czym świadczy fakt, że pozostawał on drewniany, podczas gdy inne obiekty zamieniono na murowane. Taki jest od XV w. kościół św. Małgorzaty, a od XVI w. także kościół farny i kościół augustiański, a nawet kościół Św. Ducha. Pozostawienie kościoła św. Piotra i Pawła drewnianym może świadczyć, że mieszczenie wcale nie utożsamiali tego kościoła z patronem miasta. Zastanawia też fakt, że pierwsza wzmianka o rzeczonym kościele

pochodzi dopiero z 1598 r., co może sugerować, że powstał on nie wcześniej niż ok. połowy XV w.[119]. Możliwe, że kościół św. Piotra i Pawła został wzniesiony dopiero po pożarze kościoła mariackiego w 1476 r.(?) jako kościół, który miał tymczasowo zastąpić odbudowywaną świątynię farną[120]. Kościół św. Piotra i Pawła w 1598 r. pełnił funkcję kaplicy, w 1 poł. XVIII w. był już ruiną, która została rozebrana ok. roku 1800[121]. Dla porównania warto dodać, że kościół mariacki był przez ciechanowian odbudowywany po każdym zniszczeniu.

Logiczne wydaje się rozumowanie, że św. Piotr stał się patronem miasta jako patron święta, po którym miasto otrzymało prawa miejskie. Należałoby uznać za dziwny fakt obrania za opiekuna miasta patrona kościoła znajdującego się poza zabudowaniami tegoż miasta. Św. Piotr nie był patronem najstarszego kościoła w Ciechanowie, bo był nim św. Wojciech(?), ani najważniejszego kościoła, bo był i nadal jest to kościół mariacki. Nie był też patronem pierwszego kościoła w nowo lokowanym mieście, bo temu patronowała św. Małgorzata. Wydaje się, więc, że źródeł herbu Ciechanowa należy upatrywać w okolicznościach lokacji miasta przez księcia Janusza w roku 1400.

Bibliografia

1. Źródła

a. Archiwalne

Archiwum Diecezjalne Płockie w Płocku, Dokument lokacyjny Płocka, Dokumenty pergaminowe, nr 10.

Archiwum Diecezjalne Płockie w Płocku, Acta episcopalia, vol. 5, k 81 v.

Archiwum Główne Akt Dawnych, Księgi ziemskie i grodzkie ciechanowskie; Terrestria et castrensia – Ciechanoviensia. Inwentarz zespołu PL, 1/26-27.

Archiwum Główne Akt Dawnych, Metryka Koronna 335, k. 170.

Archiwum Główne Akt Dawnych, Metryka Koronna 6, k. 265v-266,

Archiwum Główne Akt Dawnych, Metryka Koronna, ks. 41, k. 20v.

Archiwum Główne Akt Dawnych, Metryka Koronna, ks.18, k.389.

Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 44.

Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór dokumentów pergaminowych, 6527.

Archiwum Główne Akt Dawnych, ASK dz. XLVI 139, k 27-29 (5001-503).

Archiwum Główne Akt Dawnych, Zakroczymskie Grodzkie Wieczyste, nr 73 k. 261-262.

<http://dziedzictwo.polska.pl> (dostęp 05.05.2010)

www.agad.archiwa.gov.pl (dostęp 05.05.2010)

b. Drukowane

Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, przekład R. Grodecki, oprac. M. Plezia, wyd. VII, Warszawa – Kraków 1966.

Bartoszewicz H., Bartoszewicz A., *Kartografia miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej do końca XIX wieku*, Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztora 2006.

Codex Diplomaticus Masoviae Novus, cz. 2, *Dokumenty z lat 1248 – 1355*, wyd. I. Sułkowska-Kurasiowa i S. Kuraś, Wrocław 1989, cz.1, Wrocław 1987.

Codex diplomaticus et commemorationum Masoviae generalis. Zbiór ogólny przywilejów i spominków mazowieckich, wyd. J. K. Kochanowski, Warszawa 1919.

Gwagnin A., *Z Kroniki Sarmacyi Europejskiej*, Kraków 1860.

Herbowe pieczęcie miasta Krakowa, oprac. B. Kasprzak, konsultacja naukowa J. Malec, Urząd miasta Krakowa, Kraków 2007.

Iura Masoviae Terrestria, oprac. J. Sawicki, t. 1, Warszawa 1972.

Kodeks Dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego, wyd. J.T. Lubomorski, Warszawa 1863.

Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski, wyd. I. Zakrzewski, t. 1, Poznań 1887.

Kronika wielkopolska, przekład K. Abgarowicz, opracowała B. Kurbis, Warszawa 1965.

Kulecki M., *Księgi ziemskie i grodzkie ciechanowskie; Terrestria et castrensia Ciechanoviensia* w: Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie archiwalnym, opr. zb. pod red. D. Lewandowskiej, Warszawa 2008, s. 100-112.

Lustracja województwa mazowieckiego 1565, wyd. I. Gieysztorowa i A. Żaboklicka, cz. 1, Warszawa 1967; cz. 2, Warszawa 1968; indeksy do cz. 1 i 2, Warszawa 1971.

Lustracja województwa mazowieckiego XVII wieku, wyd. A. Wawrzyńczyk, cz. 1: 1617 – 1620, Wrocław – Warszawa – Kraków 1968.

Lustracja województwa płockiego 1565-1789, wyd. A. Sucheni-Grabowska, S. M. Szacherka, Warszawa 1965.

Materiały do historii wojen z Krzyżakami, wyd. K. Marcinkowski, “Rocz. TN Tor.”, t. 13: 1906.

Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV – XVI w., t.1, (księga nr 333), wyd. A. Włodarski, “Mon. iuris.” V, Warszawa 1918.

Nowy Kodeks Dyplomatyczny Mazowsza, cz.2, Dokumenty z lat 1248-1335, wyd. J. Sułkowska-Kuraś, S. Kuraś przy współudziale K. Pacuskiego i H. Wajsa, wyd. I, Wrocław 1989.

Plany przeglądowe miast polskich, opracował A. Kuncewicz, Biblioteka Zakładu Architektury Polskiej, Tom II, Warszawa 1929.

Русская Историческая Библиотека (РИБ), т. XX Санкт-Петербург 1903, с. 817.

Żywot św. Wojciecha, tł. B. Kürbis, [w:] *W kręgu żywotów św. Wojciecha*, Tyniec 1997.

2. Opracowania

Antoniewicz J., Janowski J., *Miecz wczesnośredniowieczny odkryty w m. Ciechanów na północnym Mazowszu*, „Wiadomości archeologiczne”, Tom XXII/ 1, 1955, s. 83-85.

Baczkowski K., *Dzieje Polski późnośredniowiecznej (1370-1506)*, [w:] *Wielka Historia Polski*, t. 3, Kraków 1999.

Bartczak A., *The Early medieval silver hoard of Ciechanów in the light of oriental coins*, „Wiadomości Numizmatyczne”, t. 40, 1996, z. 1-2, s. 43-59.

Biskup M., Labuda G., *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach: gospodarka, społeczeństwo, państwo, ideologia*, Gdańsk: Wydaw. Morskie, 1988.

Błażejowski S., *Uposażenie Klasztoru Benedyktynów w Mogilnie z dnia 5 IX 1103 roku*. dziedzictwo.polska.pl (dostęp 05.05.2010)

Bogucka M., Samsonowicz H., *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław – Warszawa – Gdańsk – Kraków – Łódź 1986.

Buczek K., *Targi i miasta na prawie polskim. Okres wczesnośredniowieczny*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1964.

Chomicki A., *Herby miast i ziem polskich*, Warszawa 1939.

Diecezja Płocka – Struktura personalno-administracyjna, red. W. Lis, Płock 1978.

Dulinicz M., *Mazowsze w X wieku*, [w:] *Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków 2000, s. 199-220.

Dzieje Mazowsza, red. H. Samsonowicz, t. 1, Pułtusk 2006.

Gaczyński J., *Ciechanowa obraz ukryty w ziemi i pozostałościach rękopisach...*, [w:] *Mazowsze Ciechanowskie – moja mała Ojczyzna*, red. A. Kociszewski, J. Pełka, t. 2, Ciechanów 1997, s. 381-419.

- Gaczyński J., *Ciechanów jako czoło plemienne Mazowsza*, „Zapiski ciechanowskie”, t. 9, Ciechanowskie Towarzystwo Naukowe, Ciechanów 1995, s. 11-40.
- Gaczyński J., *Początki chrześcijaństwa na Mazowszu*, „Zapiski Ciechanowskie”, Ciechanowskie Towarzystwo Naukowe, t.10, Ciechanów 2000, s. 59-100.
- Gaczyński J., *Rocznik ciechanowski*, „Zapiski Ciechanowskie”, Ciechanowskie Towarzystwo Naukowe, t. 9, Ciechanów 1995, s. 41-66.
- Gaczyński J., *Spór o rocznik ciechanowski*, „Zapiski Ciechanowskie”, Ciechanowskie Towarzystwo Naukowe, t. 9, Ciechanów 1995, s. 195-208.
- Galicka I., Sygietyńska H., *Ciechanów i okolice*, [w:] *Katalog zabytków sztuki w Polsce*. T. 10, [Województwo warszawskie], z.1, Warszawa: Instytut sztuki PAN, 1977.
- Gloger Z., *Sądy*, hasło w: *Encyklopedia staropolska*, T. 1-4, Warszawa 1900-1903.
- Gordziejew J. (Юры ГАРДЗЕЕЎ), *W kwestii stratygrafii społecznej Grodna w pierwszej połowie XVI w.*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne”, nr 16, Białystok 2001, s. 26-46.
- Górczyk W., *Ciechanów – Lokacja i geneza herbu*, „In Tempore”, Wydział Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2010.
- Górska I., *Badania sondażowe na Farskiej Górze w Ciechanowie*, „Wiadomości archeologiczne”, T. XXXIV/ 3-4, 1969, s. 436- 442.
- Grabowski J., *Nadanie przez książąt mazowieckich prawa chełmińskiego dla Mławy 13 VII 1429 r.*, dziedzictwo.polska.pl (dostęp 05.05.2010)
- Gumowski M., *Herby miast polskich*, Warszawa 1960.
- Gumowski M., *Herby miast województwa warszawskiego*, „Miesięcznik Heraldyczny” Organ Polskiego Towarzystwa Heraldycznego wydawany przez Oddział Warszawski, R. 16, nr 1, 1937. s. 6-8.
- Gumowski M., *Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku*, Toruń 1960.
- Gupieniec A., Kiersnowscy T. i R., *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Polski środkowej, Mazowsze i Podlasie*, Wrocław – Warszawa – Kraków, 1965.
- Informator Archeologiczny 1998*, red. Dorota Csáky, Hanna Zaborowska, Michał Bugaj, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków, R. XXXII/ 2009.
- Jasiński K., *Rodowód Piastów mazowieckich*, Wydawnictwo Historyczne, Poznań – Wrocław 1998.
- Kiersnowski T., *Czersk w XIII i XIV wieku. Ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu*, Warszawa 1986.

Kubiak S., *Znaleziska monet rzymskich z Mazowsza i Podlasia*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich Wrocław 1979.

Ławecka D., *Wstęp do archeologii*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa – Kraków 2003.

Małowiecki R., *Kalendarium urbanistycznych dziejów Ciechanowa*, „Zapiski Ciechanowskie” t. 10, Ciechanowskie Towarzystwo Naukowe, Ciechanów 2000, s.143-158.

Nalepa J., *O nowszym ujęciu problematyki plemion słowiańskich u “Geografa Bawarskiego”*. Uwagi krytyczne, „Slavia Occidentalis”, T. 60 (2003), s. 9-63.

Nowakiewicz T., *Ozdoby i srebro siekane z wczesnośredniowiecznego skarbu srebrnego z Ciechanowa*, „Studia Galindzkie” I/ 2003, red. W. Wróblewski, Instytut Archeologii UW s.261-317.

Okulicz J., *Badania archeologiczne na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa 1975.

Pacuski K., *Początki osad na obszarze dzisiejszego miasta Ciechanowa w świetle źródeł pisanych*, „Zapiski Ciechanowskie”, t. 8, Ciechanowskie Towarzystwo Naukowe, Ciechanów 1992, s. 70-76.

Panfil T., *Herb Lublina – Geneza, symbolika, funkcje*, Lublin 1999.

Paszkiewicz H., *Z życia politycznego Mazowsza w XIII wieku (rządy Ziemowita Konradowicza)*, Warszawa 1935.

Pazyra S., *Dzieje Ciechanowa i ziemi ciechanowskiej*, Ciechanów 1976.

Pazyra S., *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959.

Plewako A., Wanad J., *Herbarz miast polskich*, Warszawa 1994.

Problem przeszłości Mazowsza i Podlasia, red. M. Dulnicz, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2005.

Raniecki K., *Grody świętego Wojciecha, Ciechanów, Ciechocinek, Cieszyn. Nowy pogląd na stare wydarzenia dziejowe na podstawie wykopalisk ciechanowskich*. Ciechanów 1936.

Russocki S., *Etapy lokacji miejskich na Mazowszu w XIV-XV*, „Przegląd Historyczny”, t. 55, 1964, z. 2, s. 189- 195.

Rutkowska-Płachcińska A., *Gmina miejska w początkach XIII w. w Polsce*, [w:] *Wieki średnie*, Warszawa 1962, s.144-150

Rutkowski H., *Rocznik ciechanowski jako mistyfikacja*, „Kwartalnik Historyczny”, Nr 4/1991, s. 75-82.

Rutkowski H., *O mistyfikacji ciechanowskiej raz jeszcze*, „Studia Źródłoznawcze. Commentationes”, t. 39, 2001, s. 139-145.

Samsonowicz H., *Dzieje polityczne Mazowsza (połowa XIV w.- początek XVI w.)*, [w:] *Dzieje Mazowsza*, Warszawa 1994.

Samsonowicz H., *Rada miejska*, [w:] *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, Warszawa 1981, t. 2.

Seroka H., *O nadaniach herbów miejskich w Polsce przedrozbiorowej*, [w:] *Ludzie i herby w dawnej Polsce*, Lublin 1995, s. 151-165.

Seroka H., *W sprawie edycji pieczęci miast dawnej Polski*, [w:] *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej. Stan i perspektywy badań*, pod red. Z. Piecha, J. Pakulskiego i J. Wroniszewskiego, Warszawa 2006, s. 285 – 298.

Strzyżewski W., *Geneza i symbolika herbów miejskich Środkowego Nadodrza*, Zielona Góra, 1993.

Szacherska S.M., *Płock – civitas vetus czy civitas cathedralis?*, [w:] *Spółeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów*, t. 5, pod red. S.K. Kuczyńskiego, Warszawa 1992, s. 175-188.

Szymański J., *Nauki pomocnicze historii od schyłku IV do końca XVIII w.*, Warszawa 1972.

Trawkowski S., *Taberny płockie na przełomie XI i XII wieku*, „Przegląd Historyczny”, t. 53, 1962, z. 4, s. 731-743.

Wilska M., *Ksiązę Janusz Starszy*, Warszawa 1986.

Wiśniewski J., *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964.

Wittyg W., *Pieczęcie Miast Dawnej Polski*, Kraków – Warszawa 1903.

Wolff A., *Warszawa jako stolica Mazowsza*, „Rocznik Warszawski”, t. 7, 1966, s. 75-79.

Wyrozumski J., *Dzieje Polski Piastowskiej (VIII-1370)*, [w:] *Wielka Historia Polski*, t.2, Kraków 1999.

„Zamek w Ciechanowie – Przeszłość na nowo odkryta” (Wystawa), Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 19 lutego do 6 kwietnia 2009, komisarz wystawy: mgr Artur Sierosławski.

Zygner L., *Mława – miasto pogranicza*, Ciechanów 2002.

Przypisy

1 *Księgi ziemskie i grodzkie ciechanowskie; Terrestria et castrensia – Ciechanoviensia*. AGAD Inwentarz zespołu PL, 1/26-27; zachowane materiały archiwalne sięgają 1541 r.

2 W przypadku pieczęci problemem są nie tylko wojny, ale i sposób postępowania z tymi obiektami. Archiwum Skarbowe w Warszawie posiadało wiele pieczęci miejskich, ale jeden z urzędników w roku 1900 odrywał je od dokumentów i sprzedawał w prywatne ręce. W ten sposób powstały kolekcje pieczęci K. Kierskiego, P. Piłsudskiego i W. Wittyga. Dwie pierwsze zostały zniszczone podczas II wojny światowej, Wittyg zaś swoją przekazał do Muzeum Czapskich w Krakowie i jest to jedyna kolekcja, która przetrwała do dzisiaj. W kolekcji Wittyga znajduje się pieczęć wójtowska Ciechanowa z 1678 r. Por. M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 62-63; H. Seroka, *W sprawie edycji pieczęci miast dawnej Polski*, [w:] *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej. Stan i perspektywy badań*, pod red. Z. Piecha, J. Pakulskiego i J. Wroniszewskiego, Warszawa 2006, s. 285-299.

3 W artykule J. Gaczyńskiego można przeczytać nie tylko o „ciechanowskim państwie plemiennym”, ale także napotkać takie szczegółowe opisy, jak: „Potężny gród plemienny w Ciechanowie wzniesiony około 600 roku spłonął u schyłku X wieku.” czy „Ciechanów w latach 995-1034 pozostawał nadal siedzibą mazowieckich księząt plemiennych”. J. Gaczyński, *Zanim przybyli misjonarze*, „Zapiski Ciechanowskie”, t. 10, Ciechanowskie Towarzystwo Naukowe, Ciechanów 2000, passim. Cały problem w tym, że badania archeologiczne potwierdzają osadnictwo na terenie Ciechanowa dopiero od poł. XI w. Nie ma żadnych źródeł pisanych czy badań archeologicznych, które mogłyby dowieść, lub choćby pozwolić na domniemanie, że w Ciechanowie już w VII w. istniał gród, a tym bardziej, że Ciechanów na przełomie wieku X i XI był siedzibą księząt plemiennych. Również inne twierdzenie J. Gaczyńskiego wydaje się problematyczne, a mianowicie: *do 997 r. Ciechanów nazywano jeszcze „gniazdem pogaństwa”*. Ibidem. Wszak pierwsza wzmianka o Ciechanowie pochodzi dopiero z „*falsyfikatu mogileńskiego*”, czyli najwcześniej z 2 poł. XI w. W innych dokumentach z wieku X w ogóle nie pojawiają się wzmianki o Ciechanowie, zaś w dokumentach z wieku XI czy nawet XII, również nie ma mowy o „ciechanowskim gnieździe pogaństwa”. Moim celem nie jest jednak polemika z koncepcjami zawartymi np. w artykułach J. Gaczyńskiego. Za pomocą trzech przywołanych przykładów chcę jedynie zobrazować, jakie hipotezy można wysunąć, jeżeli odrzuci się metody naukowe, a fakty pomiesza się z domniemaniami, nieopartymi ani na źródłach pisanych, ani na badaniach archeologicznych.

4 J. Gaczyński, *Zanim przybyli misjonarze*, passim.

5 Chodzi o „mystyfikację ciechanowską”, czyli tzw. „rocznik Gaczyńskiego”, por. M. Słoń, H. Rutkowski, „Niewiarygodne odkrycie na Mazowszu – średniowieczny (?) Rocznik Ciechanowski”, konferencja „Na manowce i z powrotem. Naukowe mistyfikacje i ich demaskowanie”, zorganizowana przez Klub Stypendystów Zagranicznych FNP w: Instytut Historii PAN w Warszawie, 17 listopada 2007. Kwestia „mystyfikacji ciechanowskiej” zagościła także na łamach „Kwartalnika Historycznego” (4/1991) i „Studiów Źródłoznawczych. Commentationes” (t. 39/2001), o czym będzie mowa w dalszej części artykułu.

6 Jest to dokument królewski, wystawiony rzekomo w Płocku w 1065 roku (faktycznie powstał on później), opisujący nadania dla klasztoru benedyktynów w Mogilnie. Własnością klasztoru stały się m.in. 23 miejscowości z obszaru Wielkopolski i Kujaw, 7 wsi z rejonu Płocka oraz dochody z 5 grodów łęczycko-sieradzkich, [w:] *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1, Poznań 1887, s. 3-5; 46-47. Dokument ten znajduje się w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy, Klasztor Benedyktynów w Mogilnie, sygn. 1a. „*Ostatecznie przeważył pogląd, iż dokument jest falsyfikatem sporządzonym w klasztorze przed 1282 r. w celu uzyskania od Przemysława II przywileju potwierdzającego posiadane dobra. Fakt ten nie pomniejsza w istotny sposób wartości dokumentu jako źródła historycznego. Przyjmuje się, bowiem, iż jego treść, jak też treść pierwotnego dokumentu Bolesława Śmiałego z 1065 r., została oparta o wcześniejsze zapiski istniejące w klasztorze, a dziś już niezachowane. Założenie klasztoru w Mogilnie w XI w. potwierdzają także wykopaliska archeologiczne na jego terenie*”. S. Błażejowski, <http://dziedzictwo.polska.pl> (dostęp 05.05.2010).

7 *Kodeks Dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 1, Poznań 1887, s. 3-5.

8 *Kodeks Dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*, Warszawa 1863, s. 18.

9 Ibidem, s. 33.

10 *Iura Masoviae Terrestria*, t. 1, oprac. J. Sawicki, Warszawa 1972, s. 17-18. Dokument znajduje się Archiwum Głównym Akt Dawnych, Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 44.

11 Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór dokumentów pergaminowych, 6527.

12 Sam akt lokacyjny znany jest dzisiaj z odpisów z czasów Zygmunta I, Augusta II i Augusta III. Zob. *Kodeks dyplomatyczny księstwa mazowieckiego*, Warszawa 1863, s. 343.

13 *Kodeks Dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*, Warszawa 1863, s. 342. Z roku 1420 pochodzi dokument, w którym książę Janusz potwierdza układ pomiędzy proboszczem Ciechanowa a urzędem miejskim. Ibidem, s. 344. W tym wypadku również występuje nazwa *Ciechonowiensis*/ Kolejny zapis nazwy miasta: *Czechonowiensis* pojawi się już w latach 70-tych XIV w., o czym będzie mowa dalej.

14 Taka tytułatura znajduje się już na dokumencie wydanym 26 VII 1376 w Zakroczmie, który nadaje przywilej zbudowania łaźni w Warszawie. Dokument ten znajduje się w Archiwum Głównym Akt Dawnych. Podobną tytułaturę Janusz I stosuje także na innych dokumentach. Jest on pierwszym władcą, który w swej tytułaturze używa ziemi ciechanowskiej.

15 I. Górską, *Badania sondażowe na Farskiej Górze w Ciechanowie*, „Wiadomości archeologiczne”, T. XXXIV/ 3-4, 1969, s. 436- 442.

16 Przeprowadzono jedynie badania sondażowe. Obecnie uznawane są one za metodę nieobiektywną oraz mało efektywną. Wyniki takich badań przede wszystkim nie wyjaśniają sytuacji stratygraficznej na stanowisku i są one niepełne lub nawet zafałszowane w odniesieniu do całego stanowiska. Por. D. Ławecka, *Wstęp do archeologii*, Wydawnictwo Naukowe PWN,

Warszawa-Kraków 2003, passim. O badaniach sondażowych w Ciechanowie: I. Górska, op. cit., s. 436- 442.

17 Oprócz wymienionych grodów w pobliżu Ciechanowa znajdował się także gród kasztelański w Grudusku. I. Galicka, H. Sygietyńska, *Ciechanów i okolice*, [w:] *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, T. 10, [Województwo warszawskie], Zesz.1, Warszawa: Instytut sztuki PAN, 1977. s. VIII.

18 Erazm Majewski w 1919 roku został kierownikiem katedry archeologii prehistorycznej Uniwersytetu Warszawskiego. Jednak ostatecznie nie określił on czasu powstania rotundy(?). Co więcej, nie zachowały się żadne notatki dotyczące tej budowli. W związku z tym powoływanie się na Erazma Majewskiego przy określaniu daty jej wzniesienia byłoby nadużyciem.

19 Nie można jednoznacznie określić ani czasu powstania, ani przeznaczenia tej budowli. Brak dokładnych badań archeologicznych uniemożliwia stwierdzenie, że są to z całą pewnością ruiny rotundy z XI w. (możliwe, że budowla pochodzi z XII w.). Fakt, że Ciechanów jest wymieniany w tzw. fałszyfikacie mogileńskim, może sugerować, że w 2 poł. XI w. benedyktyni z Mogilna wzniesli tutaj kaplicę, zapewne pod wezwaniem św. Wojciecha(?), zaś fundacja ta przyczyniła się do powstania legendy, jakoby w Ciechanowie nauczał św. Wojciech, a sama kaplica była zbudowana przez Benedykta-Bogusza, jego towarzysza.

20 Najstarszymi znaleziskami archeologicznymi z terenu Ciechanowa są: miecz z grobu szkieletowego (poł. XI w.), por. I. Galicka, H. Sygietyńska, op. cit., s. VIII.; J. Antoniewicz, J. Janowski, *Miecz wczesnośredniowieczny odkryty w m. Ciechanów na północnym Mazowszu*, „Wiadomości archeologiczne”, Tom XXII/ 1, 1955, s. 83-85, oraz tzw. skarb ciechanowski (XI w.): min. 51 monet z emiratu Samanidzkiego, wybite w latach 292/904-5 do 363/973-4 (oraz monety z Emad al-Dowla, Rokn-al-Dawla i Ażod-al-Dawla). Depozyt datowany jest na lata 70-te X stulecia, jako miejsce pochodzenia srebra wskazuje się Wielkopolskę i Pomorze, zaś ozdoby pochodzą z Wołynia. Zakopany został zapewne w 1 poł. XI w. na terenie, który nie należał do średniowiecznego Ciechanowa (ok. 3 km od grodu, na Farskiej Górze). Por. T. Nowakiewicz, *Ozdoby i srebro siekane z wczesnośredniowiecznego skarbu srebrnego z Ciechanowa*, „Studia Galindzkie”, red. W. Wróblewski, I/ 2003, Instytut Archeologii UW, s.261-317; A. Bartczak, *The Early medieval silver hoard of Ciechanów in the light of oriental coins*, „Wiadomości Numizmatyczne”, t. 40, 1996, z. 1-2, s. 43–59. Znalezisko to koresponduje z innymi depozytami, w których skład wchodzi srebro arabskie (skarby odkryte w Dzierznicy, Klukowiczach, Maurzycach, Obrzycku i Zalesiu i które tworzą układ równoleżnikowy na trasie Ruś – Mazowsze – Wielkopolska). A. Bartczak, op. cit., s. 43. Można stąd wnioskować, że Mazowsze (a wraz z nim ziemia ciechanowska) nie było peryferyjne względem innych szlaków handlowych. Uzasadniony wydaje się pogląd, że jedną z przyczyn ekspansji Piastów na Mazowsze stanowiła chęć przejęcia srebra napływającego tam ze Wschodu. M. Dulinicz, *Mazowsze w X wieku*, [w:] *Ziemia polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy*, red. H. Samsonowicz, Kraków 2000, s. 199-220, por. *Problem przeszłości Mazowsza i Podlasia*, red. M. Dulinowicz, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2005, passim. Por także: A. Gupieniec, T. i R. Kiersnowscy, *Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Polski środkowej, Mazowsze i Podlasie*, Wrocław – Warszawa – Kraków, 1965, passim. S. Kubiak, *Znaleziska monet rzymskich z Mazowsza i Podlasia*, Zakład Narodowy im.

Ossolińskich Wrocław 1979, passim. J. Okulicz, *Badania archeologiczne na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa 1975, passim.

[21](#) Ratownicze badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie.

[22](#) Brak dowodów archeologicznych na osadnictwo starsze niż z 2 poł. XI w. w rejonie średniowiecznego Ciechanowa wskazuje, że go zapewne nie było. Tym bardziej, że są dowody istnienia takiego osadnictwa na terenach w pobliżu Ciechanowa, jak choćby cmentarzyska ciałopalne kultury przeworskiej z okresu wpływów rzymskich (np. cmentarzyska z miejscowości: Purzyce-Trojany, 19 km od Ciechanowa oraz Dzierzgowo, 31 km od Ciechanowa, gdzie obecnie są prowadzone badania przez Zakład Archeologii Europy Starożytnej UW na st. 1. oraz badania w Rzeczkach), skarby srebrnych denarów rzymskich pochodzące z różnych miejscowości leżących w pobliżu Ciechanowa (Dział archeologii Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie). Jest także tzw. skarb (XI w.) z ul. Gostkowskiej w Ciechanowie (Dział archeologii Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie), choć trzeba pamiętać, że teren ul. Gostkowskiej nie znajdował się w obszarze Ciechanowa: ani średniowiecznego, ani nawet XIX-wiecznego.

[23](#) J. Wyrozumski, *Dzieje Polski Piastowskiej (VIII-1370)*, [w:] *Wielka Historia Polski*, t. 2, Kraków 1999, s. 60.

[24](#) J. Gaczyński, *Rocznik ciechanowski*, „Zapiski Ciechanowskie”, t. 9, Ciechanów 1995, s. 42-43.

[25](#) Rocznik Ciechanowski został wydany i przetłumaczony przez J. Gaczyńskiego, ibidem, s. 41-66.

[26](#) *Żywot św. Wojciecha*, tłum. B. Kürbis, [w:] *W kręgu żywotów św. Wojciecha*, Tyniec 1997, s. 81-134. Jest to żywot spisany ok. 1004 r. Pierwszy żywot prawdopodobnie napisał ok. 999 roku Jan Kanapariusz w związku z kanonizacją świętego. W żadnym ze znanych żywotów św. Wojciecha nie ma nawet słowa o Ciechanowie.

[27](#) Anonim tzw. Gall, *Kronika polska*, przekład R. Grodecki, oprac. M. Plezia, wyd. VII, Warszawa-Kraków 1966.

[28](#) J. Wyrozumski, op. cit., s. 87.

[29](#) Ibidem, s. 56 i 64.

[30](#) Stanowi on jedyny w Polsce zachowany dokument lokacji miasta na prawie polskim. Innym miastem lokowanym na prawie polskim był Skaryszew. Być może jest to próba poszukiwania jakiejś formy ustrojowej z dala od strefy wpływów niemieckich. Por. J. Wyrozumski, op. cit., s. 200. Dokument lokacyjny Płocka znajduje się w Archiwum Diecezjalnym Płockim: Dokumenty pergaminowe, nr 10; Ciekawy jest fakt, że przywilej lokacyjny wystawił bp płocki Piotr, a nie książę Konrad. Por. S. Trawkowski, *Taberny płockie na przełomie XI i XII wieku*, „Przegląd Historyczny”, t. 53, 1962, z. 4, s. 731-743.

[31](#) Aleksander Kociszewski nie tylko potwierdza, że J. Gaczyński odnalazł „rocznik”, ale także jest zwolennikiem jego rzekomej autentyczności. Por. A. Kociszewski, *Od castrum do oppidum. Problemy genezy i rozwoju Ciechanowa*, „Zapiski Ciechanowskie”, t. 8, Ciechanów 1992, s. 20. Ciekawa wydaje się teza prezesa Ciechanowskiego Towarzystwa Naukowego Aleksandra Kociszewskiego, piszącego o Ciechanowie: *Archaiczną nazwę tego obszaru – Tehonouezi, Thafnezi (Ciechanowice) – można odnaleźć na liście plemion tzw. Geografa Bawarskiego datowanej na 844 r.*, (A. Kociszewski, [Dziedzictwo przeszłości](#) – dostęp 06.05 2009), Twierdzenie to jest równie intrygujące, co pozbawione jakichkolwiek podstaw naukowych. Zważywszy, że Geograf Bawarski pisze: *Thafnezi, habent civitates CCLVII, czyli Thafnezi mają 257 miast*, jest rzeczą oczywistą, że nie tylko w IX w., ale i w okresie największego rozkwitu ziemi ciechanowskiej nigdy nie było tam aż tylu miast. Nawet jeżeli przyjąć, że chodzi o grody, a nie o miasta, liczba ta absolutnie nie odpowiada ilości osad obronnych na rozważanym terenie. *Thafnezi* byli utożsamiani z wieloma plemionami, wystarczy wspomnieć o plemieniu *Dobonici*, z którym to utożsamiał je Jerzy Nalepa (*Z badań nad nazwami plemiennymi u Słowian zachodnich. Thafnezi Geografa Bawarskiego – Dobnicy*, Lund 1961), por. J. Nalepa, *O nowszym ujęciu problematyki plemion słowiańskich u „Geografa Bawarskiego”*. *Uwagi krytyczne*, „Slavia Occidentalis”, T. 60 (2003), s. 9-63.

[32](#) J. Gaczyński, *Spór o rocznik ciechanowski*, „Zapiski Ciechanowskie”, t. 9, 1995, s. 196-197.

[33](#) Dyskusja na ten temat toczyła się pomiędzy Jerzym Gaczyńskim a Henrykiem Rutkowskim na łamach „Kwartalnika Historycznego”, nr 4, 1991 oraz nr 2, 1993. H. Rutkowski w artykule *Rocznik ciechanowski jako mistyfikacja* („Kwartalnik Historyczny” nr 4, 1991) wykazał, że tzw. „rocznik ciechanowski” jest mistyfikacją. Próbę polemiki z H. Rutkowskim podjął J. Gaczyński („Kwartalnika Historycznego” nr 2, 1993) w artykule *W sprawie Rocznika Ciechanowskiego*, w tym samym numerze ukazał się artykuł H. Rutkowskiego *Odpowiedź Jerzemu Gaczyńskiemu*, w którym H. Rutkowski obala argumenty J. Gaczyńskiego, por. także H. Rutkowski, *O mistyfikacji ciechanowskiej raz jeszcze*, „Studia Źródłoznawcze. Commentationes”, t. XXXIX (2001), s. 139-145.; J. Gaczyński, *Spór o rocznik ciechanowski...*, s. 195-208.

[34](#) *Nowy Kodeks Dyplomatyczny Mazowsza, cz. 2, Dokumenty z lat 1248-1335*, wyd. I, Wrocław 1989, nr 49a, s. 47-48.

[35](#) K. Pacuski, *Początki osad na obszarze dzisiejszego miasta Ciechanowa w świetle źródeł pisanych*, „Zapiski Ciechanowskie”, t. 8, Ciechanowskie Towarzystwo Naukowe, Ciechanów 1992, s. 70.

[36](#) H. Rutkowski, *O mistyfikacji ciechanowskiej raz jeszcze*, „Studia Źródłoznawcze. Commentationes”, t. XXXIX (2001), s. 139-145.

[37](#) Konferencja zorganizowana 17 listopada 2007 w Warszawie przez Klub Stypendystów Zagranicznych FNP w Instytucie Historii PAN.

[38](#) Pierwsza wzmianka o parafii ciechanowskiej pochodzi z XIV w. *Diecezja Płocka – Struktura personalno-administracyjna*, red. W. Lis, Płock 1978, *passim*.

[39](#) *Ibidem*, s. 145.

[40](#) I. Galicka, H. Sygietyńska, op. cit., s. X.

[41](#) Ufundowany przez Siemowita III klasztor augustianów w Ciechanowie jest po raz pierwszy wzmiankowany w 1372 r. Zakon Eremitów św. Augustyna: *Ordo Fratrum Eremitarum Sancti Augustini* (potocznie augustianie) powstał w 1256 r. po połączeniu wspólnot eremickich. Został on sprowadzony do Polski z Czech przez Kazimierza Wielkiego w 1342 roku. W 1363 roku Kazimierz Wielki wydał dokument fundacyjny dla klasztoru augustianów w Krakowie. Barnim III Wielki (z dynastii Gryfitów) sprowadził augustianów na Pomorze w 1331 r. i ufundował klasztor w Policach-Jasienicy.

[42](#) Na podstawie podpisu na cegle można stwierdzić, że przy budowie murowanej świątyni zatrudniono Macieja Barana, ciechanowskiego murarza. Kościół był trzynawowy, klasztor zaś do XVIII w. pozostawał drewniany.

[43](#) I. Galicka, H. Sygietyńska, op. cit., s. XV.

[44](#) Sytuacja przypomina przypadek „farskiej góry”: brak dokładnych badań archeologicznych, w związku z czym istnienie placu targowego w poł. XIV w. należy traktować jako domniemanie.

[45](#) Por. H. Bartoszewicz, A. Bartoszewicz, *Kartografia miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej do końca XIX wieku*, Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztora 2006. Bazę źródłową tej pracy stanowią przede wszystkim kartografika przechowywane w Zbiorze Kartograficznym Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie.

[46](#) *Plany przeglądowe miast polskich*, opr. Adam Kuncewicz, Biblioteka Zakładu Architektury Polskiej, Tom II, Warszawa 1929, poz. XIII. (Oryginał planu z 1851 r. został zniszczony w czasie II wojny światowej).

[47](#) Ulica Staromiejska znajdowałaby się na południe od Rynku (Plac JP II), byłaby prostopadła do dzisiejszych ulic Warszawskiej i 11 Pułku Ułanów Legionowych.

[48](#) Kazimierz Raniecki był autorem pracy *Grody świętego Wojciecha, Ciechanów, Ciechocinek, Cieszyn*. Nowy pogląd na stare wydarzenia dziejowe na podstawie wykopalisk ciechanowskich, wydanej w 1936 r., (jest to niewielka broszura zawierająca zaledwie 31 stron) oraz szeregu artykułów dotyczących Ciechanowa publikowanych w międzywojennej prasie lokalnej.

[49](#) Lokalizacja placu targowego w rejonie dzisiejszego placu Tadeusza Kościuszki nie jest udokumentowana badaniami archeologicznymi, podobnie jak koncepcja dotycząca lokalizacji „starego miasta” w rejonie ulicy Staromiejskiej. Nie można także wykluczyć, że plac targowy powstał dopiero w XVI lub nawet XVII w.

[50](#) J. Wyrozumski, op. cit., s. 202.

[51](#) Plac targowy powstał zapewne w latach 60-tych XIV w., aczkolwiek brak jest badań archeologicznych, które z całą pewnością potwierdziłyby taką datację.

[52](#) Wyniki najnowszych badań archeologicznych prezentowano na wystawie „Zamek w Ciechanowie – Przeszłość na nowo odkryta”, Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 19 lutego do 6 kwietnia 2009, komisarz wystawy: mgr Artur Sierosławski. W latach 2006-2008 na zlecenie Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie prace na zamku prowadziło Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich O/Warszawa. Kierownikami byli: M. J. Piotrowski, M. Czarnecki, R. Maciszewski i Z. Miecznikowski.

[53](#) Ten nieregularny układ, charakterystyczny dla miast przedkolacyjnych, jest czytelny także na najstarszych zachowanych planach Ciechanowa. – por. H. Bartoszewicz, A. Bartoszewicz, *Kartografia miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej do końca XIX wieku*, Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztora 2006. oraz: *Plany przeglądowe miast polskich*, opr. A. Kuncewicz, poz. XIII. Równie nieregularny jest układ wokół skweru TON oraz wokół placu Tadeusza Kościuszki, oba mogły być miejscem pierwotnej lokalizacji placu targowego.

[54](#) Stanisław Russocki uważa, że były dwa etapy lokacji miasta, zaś przywilej z 1386 r. tylko potwierdzał i uzupełniał nadane już wcześniej prawo miejskie, zob. S. Russocki, *Etapy lokacji miejskich na Mazowszu w XIV-XV w.*, „Przegląd Historyczny”, t. 55, 1964, z. 2, s. 189-197; M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław – Warszawa – Gdańsk – Kraków – Łódź 1986, passim; T. Kiersnowska, *Czersk w XIII i XIV wieku. Ośrodek władzy książęcej na południowym Mazowszu*, Warszawa 1986, passim.

[55](#) Daty lokacji miast na Mazowszu można znaleźć w: M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej...*, passim; oraz S. Russocki, op. cit., passim.

[56](#) J. Wiśniewski, *Rozwój osadnictwa na pograniczu polsko-rusko-litewskim od końca XIV do połowy XVII w.*, „Acta Baltico-Slavica”, t. 1, 1964, s. 122.

[57](#) Dokument lokacyjny Ciechanowa z 1400 r.: *Kodeks Dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*, s. 343 (VIII).

[58](#) W czasie ratowniczych badań wykopaliskowych w rejonie ulicy 17 Stycznia, przeprowadzonych przez Marka Piotrowskiego, *zadokumentowano profile archeologiczne. W jednym z nich odsłonięto potężne fundamenty kamienne z zaprawą wapienną, które mogły być pozostałością, lokalizowanego w tej okolicy, kościoła p.w. św. Małgorzaty*. „Informator Archeologiczny 1998”, red. Dorota Csáky, Hanna Zaborowska, Michał Bugaj, Krajowy Ośrodek Badań i Dokumentacji Zabytków R. XXXII/ 2009, s. 243. Por. J. Gaczyński, *Ciechanowa obraz ukryty w ziemi i pożółkłych rękopisach...*, [w:] *Mazowsze Ciechanowskie – moja mała Ojczyzna*, red. A. Kociszewski, J. Pełka, t. 2, Ciechanów 1997, s. 414.

[59](#) W 1427 r. wzmiankowany jako kaplica (Oraculum Sanctae Margarethae). Został zniszczony w r. 1657 i odbudowany w r. 1678 przez szlachcica Duczymińskiego. W roku 1740 posiadał 3 ołtarze: św. Małgorzaty, św. Anny i św. Rocha. Por. J. Gaczyński, *Ciechanowa obraz ukryty w ziemi i pożółkłych rękopisach...*, s. 414.

[60](#) Kaplica św. Stanisława opisywana w lustracjach zamku ciechanowskiego powstała nie wcześniej niż w latach 20-tych XV w., kiedy wzniesiono na dziedzińcu murowaną siedzibę książęcą. Możliwe, że wcześniej na zamku również była kaplica dla potrzeb książęcych. W

roku 1454 jest wzmiankowany kapelan zamkowy w Ciechanowie. Archiwum Diecezjalne Płockie w Płocku, Acta episcopalia, vol. 5, k 81 v.

[61](#) AGAD ASK dz. XLVI 139, k 27-29 (5001-503) oraz AGAD Zakroczymskie Grodzkie Wieczyste, nr 73 k. 261-262.

[62](#) K. Baczkowski, *Dzieje Polski późnośredniowiecznej (1370-1506)*, [w:] *Wielka Historia Polski*, t. 3, Kraków 1999, s. 162-163. Największym miastem w Polsce w roku 1500 był Gdańsk z liczbą ludności ok 30 tys. (jednak do roku 1454 Gdańsk był po za Koroną). Ibidem.

[63](#) Jest to też kolejny argument za odrzuceniem lokacji miasta w połowie XIV w.

[64](#) Plac targowy miasta przedlokacyjnego w XIX w. nazywany był „Zielonym Rynkiem”. Na podstawie XIX-wiecznych planów miasta można zauważyć, że ulica Warszawska wychodziła z zachodniej pierzei Rynku i prowadziła do centralnej części placu targowego (Zielonego Rynku), a ok. poł. XIX w. ulica Warszawska łączy się z placem targowym (Zielonym Rynkiem) przy wschodniej pierzei, co może sugerować, że w tym czasie plac targowy uległ zmniejszeniu mniej więcej o połowę (zapewne dzisiejszy plac Tadeusza Kościuszki stanowi połowę placu targowego) i być może przesunięciu. Por. H. Bartoszewicz, A. Bartoszewicz, *Kartografia miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej do końca XIX wieku*, Wyższa Szkoła Humanistyczna im. A. Gieysztora 2006. oraz: *Plany przeglądowe miast polskich*, opracował A. Kuncewicz, Biblioteka Zakładu Architektury Polskiej, Tom II, Warszawa 1929.

[65](#) Fundamenty wieży odsłonięto jeszcze w latach 90-tych XX wieku. Por. Wystawa „Zamek w Ciechanowie – Przeszłość na nowo odkryta”, Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie, 19 lutego do 6 kwietnia 2009. Jest rzeczą oczywistą, że zamek musiał być skomunikowany z miastem, o moście prowadzącym do zamku jest mowa w *Lustracji Zamku Ciechanowskiego*, AGAD ASK dz. XLVI 139, k 27-29 (5001-503). AGAD Zakroczymskie Grodzkie Wieczyste, nr 73 k. 261-262. Por. także: W. H. Gawarecki, *Wiadomości o zamku w mieście Ciechanowie*, Kalendarzyk polityczny, wydany z upoważnieniem Rządu przez Fr. Radziszewskiego, cz. 2, 1843, s. 7-8. Kwestią sporną pozostaje jednak, czy most łączył miasto z bramą południową zamku, czy z zachodnią, choć bardziej prawdopodobne wydaje się to pierwsze.

[66](#) Podczas prac remontowych na ulicy Warszawskiej w roku 2009 znaleziono trzy szkielety, co być może potwierdza istnienie cmentarza. Ustalono także przebieg miejskiej fosy biegnącej prostopadle do osi ulicy oraz pozostałości murowanych budynków i drewnianej zabudowy. Nadzór archeologiczny nad przebudową ulicy Warszawskiej sprawuje Wojewódzki Konserwator Zabytków.

[67](#) W trakcie różnych prac budowlanych kilkakrotnie natrafiono na pozostałości, które można by uznać za fragmenty umocnień miejskich (np. wyżej wspomniana fosa przy ulicy Warszawskiej). Jednak takich śladów jest zbyt mało i w większości są słabo udokumentowane (lub wcale nieudokumentowane), w związku z czym odtworzenie całości umocnień Ciechanowa byłoby hipotezą niemożliwą do obiektywnej weryfikacji naukowej.

[68](#) Istnienie bram miejskich jest rzeczą oczywistą, zaś ilość bram czy baszt, o ile takowe były, może być tylko hipotetyczna.

[69](#) Aleksander Gwagnin, Włoch z pochodzenia, w swym dziele: *Sarmatiae Europae descriptio* (XVI w.) pisze o Ciechanowie: „*Ciechanów miasto (...) walem obtoczone*”. A. Gwagnin, *Z Kroniki Sarmacyi Europejskiej*, Kraków 1860, s.24.

[70](#) Patrz przypis 55 i 56.

[71](#) *Kodeks Dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*, Warszawa 1863, s. 18.

[72](#) *Kronika wielkopolska*, przekład K. Abgarowicz, opracowała B. Kurbis, Warszawa 1965., s. 138.

[73](#) XII-wieczne cmentarzysko (ulica Orylska) dowodzi, że istniała przynajmniej jedna osada (podgrodzie).

[74](#) Nie można wykluczyć, że zamek zaczął wznosić dopiero Janusz I po śmierci Siemowita III w 1381 r. Janusz I rządy rozpoczął co prawda za życia ojca, w 1374 r., ale jego dzielnica nie obejmowała ziemi ciechanowskiej. Dopiero w 1381 r., po śmierci Siemowita III, Janusz I i Siemowit IV dokonali ostatecznego podziału ziem (połączonego z częściową zamianą ziem), w wyniku którego Janusz I otrzymał Ciechanów. Jeżeli więc zamek byłby wzniesiony przed rokiem 1381, to z całą pewnością wznosił go Siemowit III, zaś jeśli po roku 1381, to budowniczym był Janusz I Siemowitowic. Por. H. Samsonowicz, *Dzieje polityczne Mazowsza (połowa XIV w.- Początek XVI w.)*, [w:] *Dzieje Mazowsza*, Warszawa 1994, s. 223-224.

[75](#) Pierwsze zachowane wzmianki o zamku ciechanowskim pochodzą z 1429 r., dotyczą zaś rachunków budowlanych przygotowanych dla księcia przez jego architekta, mistrza Nikłosa. *Metryka Księstwa Mazowieckiego z XV – XVI w., t.1, (księga nr 333)*, wyd. A. Włodarski, “Mon. iuris.” V, Warszawa 1918, s. 3.

[76](#) I. Galicka, H. Sygietyńska, *op. cit.* s. XII. Nikłos był także architektem zamku książęcego w Liwie.

[77](#) M. Biskup, G. Labuda: *Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach : gospodarka, społeczeństwo, państwo, ideologia*. Gdańsk: Wydaw. Morskie, 1988, *passim*.

[78](#) Dokument lokacyjny Ciechanowa z 1400 r.: *Kodeks Dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*, s. 343 (VIII).

[79](#) Archiwum Główne Akt Dawnych, Zbiór dokumentów pergaminowych, 6527.

[80](#) *Kodeks Dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*, Warszawa 1863, s. 344. X.

[81](#) K. Jasiński, *Rodowód Piastów mazowieckich*, Wydawnictwo Historyczne, Poznań – Wrocław 1998, *passim*.

[82](#) Konrad III Rudy przystąpił do wojny z krzyżakami jako sojusznik Kazimierza Jagiellończyka.

[83](#) K. Baczkowski, op. cit., s. 223.

[84](#) Takie rozwiązanie było normą w średniowieczu. Zamek zapewniał ochronę nie tylko od wrogów zewnętrznych, ale miał także chronić władcę na wypadek buntów ludności (mieszczan).

[85](#) AGAD, Metryka Koronna, ks. 41, k. 20v.

[86](#) AGAD, Metryka Koronna, ks. 18, k. 389.

[87](#) Ślady fosy znaleziono tylko od strony południowej, od strony wschodniej mogła być fosa.

[88](#) Patrz przypis 55 i 56.

[89](#) Na Górze Nickiej, koło Sarnowa, por. K. Jasiński, op. cit., passim oraz *Materiały do historii wojen z Krzyżakami*, wyd. K. Marcinkowski, „Rocz. TN Tor.”, t. 13: 1906, passim.

[90](#) K. Jasiński, op. cit., passim.

[91](#) *Kodeks Dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*, Warszawa 1863, s. 344.

[92](#) Sądy miejskie były dwojakie: do spraw mniejszych, radzieckie, czyli sprawowane przez radę złożoną z rajców, i do spraw kryminalnych oraz większych cywilnych, sądy wójtowskie ławnicze, w których zasiadali ławnicy (*scabini*), nieurzędujące stale, ale zwoływane, czyli zagajane i stąd zwane sądem gajonym. Przy sądach tych były akta radzieckie i ławniczo-wójtowskie, zwane Magdeburgjami, czyli jurysdykcja, do której mógł każdy wpisać akt dobrowolny. Od tych sądów apelowano za Piastów do Magdeburga i Halli, ale zwyczaj ten, uwłaczający władzy panującego i narażający mieszkańców na znaczne koszty, zniósł Kazimierz Wielki przez ustanowienie w roku 1365 krajowych sądów wyższych dla miast. Sądy te wyszły z użycia dopiero za Władysława IV, gdy upowszechniła się apelacja do sądu Zadwornego asesorskiego; zob. Z. Gloger, *Encyklopedia staropolska*, T. 1–4, Warszawa 1900–1903, hasło: sądy.

[93](#) *Kodeks Dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*, Warszawa 1863, s. 345

[94](#) Archiwum Główne Akt Dawnych, Metryka Koronna 6, k. 265v–266, dokument ten był publikowany w: *Lustracja województwa płockiego 1565–1789*, wyd. A. Sucheni-Grabowska, S. M. Szacherka, Warszawa 1965, s. 242, nr 58. zob. także komentarz: J. Grabowski, dziedzictwo.polska.pl (dostęp 05. 05. 2010).

[95](#) J. Grabowski, dziedzictwo.polska.pl (dostęp 05. 05. 2010).

[96](#) Dokument, w którym Mikołaj z Bolęcina wraz z małżonką sprzedają część wójtostwa w Mławie Andrzejowi i Niemierzy z ziemi ciechanowskiej, znajduje się w: Archiwum Główne Akt Dawnych, Metryka Koronna 335, k. 170; Wójtostwo w Mławie zostało wykupione z rąk prywatnych pod koniec XVI w. przez Janusza Grabowskiego. Por. L. Zygmier, *Mława – miasto pogranicza*, Ciechanów 2002, passim; S. Pazyra, *Geneza i rozwój miast mazowieckich*, Warszawa 1959, passim; *Dzieje Mazowsza*, red. H. Samsonowicz, t. 1, Pułtusk 2006, passim.

[97](#) Ciechanów można zaliczyć do miast, które w XV w. miały przeciętnie po 2 tys. mieszkańców.

[98](#) Por. K. Baczkowski, op. cit., s. 267, ryc. 193.

[99](#) M. Gumowski, *Herby miast polskich...*, s. 9.

[100](#) Ibidem.

[101](#) W roku 1420 miasto prosi o potwierdzenie umowy przez kancelarię książęcą. Nie można jednak wykluczyć z całą pewnością, że prośba ta motywowana była inną sytuacją niż *Carentia sigilli*. W roku 1442 funkcjonują wszystkie organy władzy, a mieszczanie mają prawo do wyboru kandydata na burmistrza, co sugeruje, że musiała wówczas istnieć pieczęć do uwierzytelniania tych dokumentów.

[102](#) Por. R. Małowiecki, *Kalendarium urbanistycznych dziejów Ciechanowa*, „Zapiski Ciechanowskie”, t. 10, Ciechanów 2000, s. 147. Przyjmuje się, że w roku 1476 spłonęło miasto targowe (przedlokacyjne), gród i kościół mariacki (farny). Możliwe też, że już po tym pożarze przesunięto plac targowy z rejonu dzisiejszego skweru TON bliżej miasta (lokowanego), czyli w rejon obecnego placu Tadeusza Kościuszki. Większe pożary miasta miały miejsce także w latach 1538 i 1622, po obu miasto było zwolnione z płacenia podatków (odpowiednio 8 i 4 lata). W 1657 r. miasto zostało spalone przez wojska szwedzkie. W roku 1676 Ciechanów liczył zaledwie czterystu mieszkańców. Ibidem.

[103](#) M. Gumowski, *Herby miast województwa warszawskiego*, „Miesięcznik Heraldyczny”, R. 16, nr 1, 1937, s. 6-7. Dokument ten znajdował się w Archiwum Państwowym w Gdańsku. Ibidem. S. Pazyra umieszcza rysunek herbu Ciechanowa z pieczęci z XV w. (ale nie umieszcza rysunku samej pieczęci) – por. S. Pazyra, *Dzieje Ciechanowa i ziemi ciechanowskiej*, Ciechanów 1976, s. 241. Autor nie podaje też, ani gdzie znalazł ową pieczęć, ani gdzie się ona obecnie znajduje. Nie ma też wzmianki o legendzie na pieczęci oraz dacie wystawienia dokumentu, na którym miała ona figurować. Żaden inny autor nie wspomina o takiej pieczęci, stąd nie można wykluczyć, że S. Pazyra się pomylił i przedstawia rysunek z pieczęci z 1678 r. Tym bardziej, że na jego rysunku św. Piotr trzyma klucz na prawym ramieniu, podczas gdy na pieczęci z 1533 klucz jest trzymany na lewym ramieniu świętego. Herb w formie zamieszczonej przez S. Pazyrę pojawia się dopiero na pieczęci z 1678 r. Biorąc pod uwagę zasady edycji pieczęci, nie można uznać opisu S. Pazyry za wiarygodny. Por. H. Seroka, *W sprawie edycji pieczęci miast dawnej Polski*, [w:] *Pieczęcie w dawnej Rzeczypospolitej. Stan i perspektywy badań*, pod red. Z. Piecha, J. Pakulskiego, J. Wroniszewskiego, Warszawa 2006, s. 285-299.

[104](#) M. Gumowski, *Herby miast województwa warszawskiego...*, s. 6-7.

[105](#) Wszystkie pieczęcie Ciechanowa do XVIII w. zostały opisane w: W. Górczyk, *Ciechanów – lokacja i geneza herbu*, „In Tempore”, WNH Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 2010.

[106](#) Ibidem, s. 6-7. Dokumenty te znajdowały się w Archiwum Skarbowym w Warszawie.

[107](#) M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 16 (rys. 15).

[108](#) Ibidem, s. 130.

[109](#) Gumowski rozróżnia kilka rodzajów pieczęci miejskich: pieczęcie miejskie we właściwym tego słowa znaczeniu (*sigillum livium, civitatis, burgeensium*), pieczęcie radzieckie (*consulum*), ławnicze (*slabinorum, iudicum, bonnitum*) i wójtowskie (*advocati*). Por. M. Gumowski, *Herby miast polskich*, Warszawa 1960, s. 28-39.

[110](#) Wójt Ciechanowa nie jest jedynym, który używa na pieczęci herbu miasta. Tak samo jest np. w Brzegu, Środzie, Paczkowie itd. M. Gumowski, *Herby miast polskich...*, s. 57.

[111](#) Idem, *Herby miast województwa warszawskiego...*, s. 6-7; znajdowała się ona w Archiwum Głównym w Warszawie.

[112](#) J. Szymański, *Nauki pomocnicze historii od schyłku IV do końca XVIII w.*, Warszawa 1972, s. 671-672.

[113](#) *Kodeks Dyplomatyczny Księstwa Mazowieckiego*, s.343, nr VIII.

[114](#) M. Gumowski, *Herby miast polskich...*, s. 152; Również praca A. Plewako i J. Wanaga nie wnosi nic nowego do tematu. A. Plewako, J. Wanag, *Herbarz miast polskich*, Warszawa 1994.

[115](#) J. Gaczyński, *Ciechanowa obraz ukryty w ziemi i pozostałościach rękopisach...*, s. 414.

[116](#) Przyjmuję tutaj (jak to czyni większość opracowań dotyczących tematu), że kościół św. Piotra i Pawła znajdował się w rejonie dzisiejszej ulicy Orylskiej. Pomimo iż jest to lokalizacja bardzo prawdopodobna, ma ona charakter wyłącznie hipotetyczny.

[117](#) Por. J. Gaczyński, *Ciechanowa obraz ukryty w ziemi i pozostałościach rękopisach...*, s. 414.

[118](#) Por. J. Gaczyński, *Ciechanów jako czoło plemienne Mazowsza*, „Zapiski Ciechanowskie”, t. 9, Ciechanowskie Towarzystwo Naukowe, Ciechanów 1995, s.21 i 39. Tutaj należy poczynić uwagę, że kościół św. Piotra i Pawła znajdowałby się poza miastem targowym, jeżeli przyjęlibyśmy, że osada targowa była zlokalizowana w rejonie dzisiejszego placu Tadeusza Kościuszki. Przy założeniu, że była zlokalizowana wokół skweru TON, kościół ów znajdowałby się w obrębie miasta targowego, co wydaje się bardziej prawdopodobne.

[119](#) Czas powstania kościoła św. Piotra i Pawła, jak i jego lokalizacja, są tylko domniemaniem. Hipoteza, że kościół ten znajdował się w rejonie dzisiejszej ulicy Orylskiej, gdzie znaleziono ślady XII-wiecznego cmentarzyska (prace ratownicze Działu Archeologii Muzeum Szlachty Mazowieckiej w Ciechanowie), stanowi tylko przypuszczenie. Jego słabym punktem jest fakt, że podczas badań na wspomnianym cmentarzysku (ulica Orylska) nie znaleziono śladów kościoła św. Piotra i Pawła. Do czasu przeprowadzenia dokładnych badań archeologicznych zarówno lokalizacja owego kościoła, jak i czas powstania świątyni, będą wyłącznie hipotetyczne.

[120](#) W 1598 r. kościół św. Piotra i Pawła, jeżeli został wzniesiony w 2 poł. XV w., był najstarszym istniejącym kościołem w rejonie miasta przedlokacyjnego. Zarówno kościół mariacki, jak i kościół augustiański, zostały zastąpione przez świątynie z XVI w. Z całą

pewnością kościół św. Piotra i Pawła nie był najstarszym kościołem ciechanowskim w ogóle. Nawet jeżeli pozostałości rotundy na „farskiej górze” są młodsze niż z 2 poł. XI w. (co jest prawdopodobne) lub nie była to budowla sakralna (również prawdopodobne), to najstarszym kościołem ciechanowskim był drewniany kościół mariacki. Żadne wzmianki dotyczące kościołów i parafii ciechanowskiej do roku 1598 r. nie wspominają o kościele św. Piotra i Pawła, chociaż wymieniane są zarówno kościół mariacki, jak i augustiański św. Marcina oraz św. Małgorzaty czy św. Ducha (jak i sama parafia ciechanowska), co wskazuje, że kościół ów zapewne w tym czasie jeszcze nie istniał. Kościół św. Piotra i Pawła był kościołem parafialnym, ale dopiero po pożarze drewnianego kościoła mariackiego i tylko do czasu ukończenia budowy murowanej pseudobazyliki (1515-1525). Od tej właśnie mariackiej murowanej pseudobazyliki był on starszy, a nie od kościoła XIII-wiecznego, który stał w tym samym miejscu do pożaru w 2 poł. XV w.

121 Por. J. Gaczyński, *Początki chrześcijaństwa na Mazowszu*, „Zapiski Ciechanowskie”, t.10, 2000, s. 92-93.

Informacja o autorze

Wojciech Górczyk- historyk, absolwent Instytutu Historii Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (autor pracy magisterskiej „Znaki władzy w herbach miast polskich do roku 1505”) i studiów podyplomowych na Wydziale Stosowanych Nauk Społecznych Akademii Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej w Warszawie. Adiunkt w Muzeum Romantyzmu w Opinogórze.

w.gorczyk@onet.eu